پښتو سندرې

لیکونکی: گل پا چا «الفت»

کابل- ۱۳۲۳ هجري شمسي

حمد و ثنا

په نامه د هغه خدای مې دا بیان دی — چه یو نوم ئې په نومونو کښې سبحان دی
په سجود ئې مځکې سر دی لګولی — هم ئې زوړند په رکوع سره آسمان دی
هره ونه په قیام سره ولاړه — هر ګیاه ئې په تسبیح سره زبان دی
همه واړه په تسبیح د ده مشغول دي — که ملك دی که پیری دی که انسان دی
هر ماهي ئې په اوبو کښې حمد وائي — هر مارغه ئې په چمن کښې ثنا خوان دی

«رحمان بابا»

یادونه: دا کتاب په ۱۳۲۳ هجري ش. کښې لیکل شوی و، او د کال په مطبوعاتي جوائزو کښې یې لمړی جایزه اخیستې وه. بیا په کال ۱۳۲۵ هجري ش. کښې د کتاب د تکمیل د پاره نوري برخې هم و لیکل شوې او کتاب د پښتو ټولنې له خوا چاپ شو.

لوستونکو ته

د بلبلو په نظر ګلو ته ګورئ
لیلی نه ده چا لیدلې بې مجنونه

چه سل زړونه په یوه نګاه ژوندی کړې
لوی حکمت دی ستا د سترګو په کاته کښې

د بې دردو هیڅ له عشقه بهره نشته
موږ یکی ته د پیزوان خبرې مکړه

مرده دل لره له ذوقه خبر نشته
په نهاد کښې ئې د مینې اثر نشته

هر سړی لره د مینی هنر بویه
نور فکرونه له زړه وباسه بی عشقه
دروزن په دیده ګوری ذره لمرته
امتیاز د نیك وبد نشی کولی

غافل زړه لره له ذوقه خبر بویه
ناقابله ځوی له کوره بدربویه
د ریبار په سترګو ریار عاشقان وینی
په دا غټو سترګو کله آسمان وینی

مطلب ته را بلنه

که د دنیا د نیمګړی بازار له شور و غوغا نه لږ څه لرې شو، که د غرو دزرکو او دبڼ د بلبلو آواز ته غوږ کښیږدو، که د جړوبیو او آبشارونو شورو فریاد ته ښه ځیر شو او د رڼو ستورو د سترګکونو په معنی وپوهیږو، که د زمانې یادداشتونه را برسیره کړو او سترګې وغړوو، پدې شنو ناوونو او ښکلو درو کښې د پښتو ډیر شاعران وینو چه لکه سرشار آبشارونه د خپلو اوښکو له کاروان او شورو فریاد سره تیر شویدي چه تر اوسه ئې آوازونه پدې پاکه هوا کښې ګرزي او د آسمان په شنه ډنډ کښې غوټې وهي.

پدې غرو او رغو کښې ډېرې د سورنارې لکه د شپنو شپېلۍ اوچتې شوی چه اوس هم زرکې ورپسې ځان له ګرنګه ولی او د هوا کوترې ورپسې تروړې ګرزی.
هندوکش او سپین غر تر اوسه پوری هماغه نارو ته ګوش به آواز ولاړ دي او د آسمان په لمنو کښې ورپسې ځار کوی، د مشرقي تورغر او د تیرا سوی غرونه د همدوی په غم کښې تك تور او لوغړن له تاوه ډك ښکاره کېږی، سیندونه او دریابونه په همدوی پسې شپه او ورځ ناقراره دی، د کسې غر د همدوی په مناجاتو او رازونیاز د خدای په دربار کښې په قیام ولاړ دی. د سوریانو او غوریانو کروړان او پهلوانان په همدغو نغمو کښې راته ځان ښئ د روښانه فکرو خاوندان په همدغو شاعرانه نغماتو کښې را سره خبری کوی او په همدغه عالم کښې د خپلو توریالیو او ننګیالو په نامه خوشحالیږو او رحمانی تعلیمونه اروو.
مونږ له ډېر وخته را ایسې شعر او شاعران لرو چه خانان او قلندران، پاشاهان او امیران، پیران او بابا ګان پکښې وینو او افتخار پرې کوو. کوم شی چه مونږ ته له خپلو پلرو او نیکو، مشرانو او پادشاهانو، فقیرانو او قلندرانو پاته دی او هر څه پکښې شته هغه باید د قدر او قدر منو په نظر وګورو.
هر څه چه غواړئ او په هر شی پسی چه ګرزئ په دغو الهامی نغمو او پښتو سندرو کښې پیدا کیږی. د پاك خدای مینه او محبت، د ښایست او ښکلیتوب ستاینه، د عشق ناقراری او لېوالتیا، د عقل سر ګردانی او حیرانتیا، د سپینې تورې ځل او بربښنا، د ایمان ټینګوالی، د معرفت اسرار، حکیمانه لاربښودنی، د صوفیانو نغوتې، د پادشاهانو درب و دروب هر څه راته پکښې خپل ځان ښئ او پوهیږو چه زمونږ پخوانیو او اسلافو هر راز شعور درلود او په هر څه ښه پوهېدل.
کله چه مونږ پټی سترګی او په درانه خوب ویده وو، کله چه مونږ د خپلو په قدر نه پوهېدو او پردیو سندرو ته به خلقو نځل، کله چه زمونږ رباب ماته او بې سره و، له خپلو شاعرانو بی خبره وو او د خپل باغ و بڼ د بلبلو په ژبه هم نه پوهېدو، اوس هغه د غفلت دوره تېره شوه، او زمونږ په ادبی نهضت کښې دومره رڼا پیدا شوه چه په دولسو پیړیو کښې یعنی د دوهم هجری قرن تر اوایلو پورې د شعر او ادب او پښتونولۍ کروړان او پاخه استاذان وینو، او په دغه رڼا کښې راته هر راز ښکلې نورانی څېرې ښکاره کیږی او ویلی شو:

په هر وخت کښې وه زمونږه ډیوه روښانه   دروېزه کړې هر چـا زمـونږ له خوانه

نو که چېرې له دغې روحي غذا او آسماني الهاماتو سره څه مينه لرئ یا غواړئ چه د روح او زړه، ذوق او فکر پالنه او روزنه وکړئ، دا اشعار په وارو وارو او په غورو فکرولولئ مګر په خوارو سترګو او د عدم اعتنا په نظر ورته مه ګورئ، ځوك چه په دغه مرض اخته وي هغه پدې خوند نه پوهېږي او نه ورځني څه فايده اخستلی شي، لکه چه يوه سمسور باغ او ښکلي ګلزار ته ډېر د هوا مرغان راښکته کېږي مګر کومه برخه چه بلبل او بورائی د ګلو په ننداره کښې لري ښائی چه نور ډېر مرغان ئې ونلري، انسانان هم ټول په دغه برخه کښې يو راز نه دي او لکه چه خوشحال خان خټك وائي:

دوه سړي په باغ کښې ګډ شي يو ګل ګوري دويـــم ګـــرزي پـه طلـب د خـارو خـس

ځوك د ګلو سيل کوي او ځوك پکښې خس و خاشاك لټوي، د ځينو سترګې پټې کړې وي او هېڅ نهويني، ځينې نور په هره شنه پاڼه کښې د معرفت دفترونه لولي، په شعر او وينا کښې هم ځينې داسې لطايف او خوندونه وي چه غافلانو او بې اعتنا خلقو ته ځان نه ښئ او هر ځوك ئې نشي ليدلی.

دا خبره ماته د اشعارو د انتخاب په وخت کښې څو څو ځله په تجربه معلومه شوېده چه په سرسري نظر راته ځينې بيتونه عادي او معمولي واېښېدل مګر په حقيقت کښې هغسې نه و، چه يو مثال ئې اوس هم راته ياددی او هغه د عبدالقادر خان دا بيت دی:

وائی چه وبـال دی چـه نظرو ښه مـخ ته

ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی

که ځوك د عبدالقادر خان ديوان داسې لولي لکه چه د صرفميرګردان کوي يا په بې اعتنائی ورته ګوري دا بيت به ورته محض خبره ښکاره شي مګر همدغه ساده خبره يو شعري لطف لري چه هغه په دواړو سترګو قبلول دی ځکه چه دا محاوره دلته اصطلاحي او حقيقي دواړه معنا وي افاده کولی شي او وروسته تر لږ التفاته معلومېږي چه د ديدن په وخت کښې دا مصرع ويل (ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی) څه حقيقي کيف لري.

په مقصد پیل

هر ملت چه ژبه لرى او ګړېږى هغه شعر او ادب هم لرى كه مونږ د دنيا مختلف قومونه او هيوادونه ولټوو په هر ځاى او هر ټبر كښې وحشى وى كه مدنى، ضعيف وى او كه قوى، عالم وى او كه جاهل، بډاى وى او كه فقير شعر او ادب مومو او څو تنه شاعران پكښې پيدا كولى شو ځكه چه شعر د انسان په طبيعت او خټه كښې اغږل شوېدى او دنيا پخپله هم په حقيقت كښې يو شعر دى له كوم وخته چه انسان په ژړا او خندا پوهېدلى او د تعجب احساس پكښې پيدا شوى د شعر نغمه هم اوچته شوى او د دنيا په ګلزار كښې په مينه مست بلبلان پيدا شويدي مګر دا نغمه وخت په وخت د ژوندانه له تغيراتو او تحول سره بل راز شويده او ډېرې مرحلې ورباندې راغلى دى يعنى په لمړيو وختو كښې شعر يوازى د اعجاب، او احساس او بديعى خيالاتو سندره وه وروسته چه په انسانى جمعيت كښې د اغراضو او مقاصدو نيلى وځغلېدى او د ځينو مطالبو دپاره راز راز علل او سببونه وپېژندل شوه شعر هم تحول پيدا كړ او د ځينو مراعاتونو په اثر كښې له خپل محور څخه وخوځېده يعنى د اجتماعى حيات او ژوندون په تقاضا د يوه او بل د خوشحالۍ او زړه جلبولو دپاره وويل شو او په دغه صافه هنداره كښې علاوه پر احساسى تاثراتو نور شيان هم ښكاره شوه.

كله چه انسان په قبيلوى اجتماعاتو كښې ژوند كاوه او د قومى رقابتونو بازار تودو شعر هم د همدغه حيات له تاثير لاندى راغلى او د يوى قبيلى د خندا يا ژړا ترجماني ئې كړېده- په هغه وخت كښې چه د پهلوانۍ ميدانونه په هر ځاى كښې جوړ شوى و، او بى له قوته بل افتخار نه پېژانده كېده د شعر قبله يا معشوقه هم رستمان و، او بى د سلاطينو له درباره ئې په بل ځاى كښې استوګنه درلوده – كله چه د اسلام مقدس او سپېڅلو تعليماتو انسان د اخوت او وروروليۍ خواته را وباله او جاهلى عصبيتونه ئې ورك كړه شعر هم لږ څه بين رنګ پيدا كړ او ټول انسانان ئې يو د بل وروڼه او د يوه وجود غړى وبلل چه بايد يو د بل په درد متاثر او ناقرار شى.

له كومه وخته چه په دنيا كښې د مليت جنډه په هر ځاى كښې جګه شوه شعر هم ورته سر ټيټ كړ او د ملى مفاخرو په رنګ رنګين شو – نو له دغه اجمالى سير څخه معلومېږى چه شعر او ادب د انسانانو د ژوند عكس يا سيورى دى چه د ژوندون له تغير سره سم تغير مومى او بل راز كېږى يعنى لكه كاپر ګل وخت په وخت خپل مخ يوه خوا او بله خوا اړوى او غاړه كږوى.

د همدی لامله تشبیهات او استعارات، تخیل او تعبیر، سلوك او انشأ، مطالب او مضامین، لهجه او آهنګ په هر عصر کښې بدلېږی او د ژوندانه له عمومی رنګه رنګ اخلی – نو ویلی شو چه ادب او شعر د انسان د ژوند هنداره ده، یا په بل عبارت انسان په ادبی دنیا کښې ژوند کوی او د ژوند په هره دوره کښې یو ډول ادب لری.

د پښتو شعر هم خو تاریخی دورې تېرې کړې چه هره دوره ئې مخصوص رنګ او د هغه وخت له حیاتی وضعیت سره تناسب لری- څنګه چه په غرنی هیواو کښې لوړی ژوری یا تاوده او ساړه ځایونه په تفاوت سره لیدل کېږی دغسی زمونږ په شعر و ادب کښې هم تیټ و پاس او نشیب و فراز لیده شی او په لوړتیا یا ښکته والی کښې ئې زیات فرقونه ګورو کله د پښتو د شعر یوه دوره د ارتقا دوره بولو مګر چه له هغه ورسك څخه هغه پلو ګورو او لوړې خوکې (قلی) راته ښکاره شی بیا وایو چه دا د هبوط او ادبی نزول دوره ده چه د تاریخی مجهولتیا له کبله مونږ ورباندی بل راز ګمان کاوه.

د دې شلېدلی او زاړه کتاب د آغاز او انجام، منځ او آخر په تعین کښې ښائې چه مونږ ډېر ځله سهوه شو او په ادبی تتبعاتو او اجتهادونو کښې ډېر وغولېږو مګر بیا هم ورځ په ورځ حقیقت او حقائقو ته نږدی کېږو او د رڼا خواته ځو.

کله چه پښتو ټولنی د پښتو شاعرانو په باب کښې کوم اثر ولیکه هلته داسی وبرېښېده چه زمونږ ادبی تاریخ له (۳۰۰ ﻫ) څخه شروع کېږی، وروسته تر دی چه ښاغلی حبیبی د خپلو تتبعاتو او لټون په اثر کښې د پښتو یوه خورا قیمتی ذخیره (پټه خزانه) ومونده هلته یوه نوې رڼا وځلېده او د امیر کروړ د یوې حماسی او فخری سندری په استناد ثابته شوه چه د پښتو شعر د ۱۳۹ په شاوخوا کښې هم ځینی داسی نمونی لری چه پوره ادبی پوخوالی پکښې لیده شی او معلومېږی چه په دغه وخت کښې پښتو پخپلو کلماتو او اصطلاحاتو کښې سره د فصاحت او روانی له مراعاته ډېر ښه ادبی تعبیرات خوندی کولی شوه لکه چه له دی لاندې سندری څخه معلومېږی:

ویاړنه

زه یم زمری پر دې نړی له ما اتل نسته — پرهند و سند و پر تخار او پر کابل نسته

بل په زابل نسته — له ما اتل نسته

غشی د من می ځی بریښنا پر میرخمنو باندې — په ژوبله یو نم یرغالم پر تښتېدونو باندی

په ماتېدونو باندې — له ما اتل نسته

زما د بريـو پرخـول تـاوېرى هسك په نمنځ وپه ويارړ	دآسي له سوومي څكه رېږوى غرونه كاندم لتاړ
كړم ايوادونه اوجاړ	له ما اتل نسته
زمـا د تـورې تـر شـپول لانـدې دى هـرات اوجـروم	غـرچ و باميـان و تخـار بـولى نـوم زمـا پـه اودوم
زه پېژندوى يم په روم	له ما اتل نسته
پـر مـرو زمـا غشـى لـوئې ډارى د ښـن راخخـه	د هريـوا لـرو دپرخنـډوځـم تښـتى پلـن راخخـه
رپى زړن را ځخه	له ما اتل نسته
د زرنـج سـوبه مـى د تـورې پـه مخسـور وكـړه	پـه بـادارى مـى لـوړا وى د كـول د سـور وكـړه
سترمى تر بور وكړه	له ما اتل نسته
خپلـــو وكـــړو لـــره لـــوراو پيرزوينـــه كـــوم	دوى پـه ډاډ نـه ښـه بـامم ښـه ئـي روزنـه كـوم
تل ئې ودنه كوم	له ما اتل نسته
پر لويـو غـرو مـې وينـا دروميـې نـه پـه ځنـډ وپـه تـال	نـړى زمـا ده نـوم مـې بـولى پـر دريـځ سـتايوال
په ورځو شپو مياشت و كال	له ما اتل نسته

په دي سندره كښې د تورى ترشپول لاندى ملكونه كنل، د بريو پر خول د هسك تاوېدل داس له سوو څخه د ځمكى رېږدېدل، غرونه لتاړول، د من (ارادې) غشى ته بربښنا ويل، ټول هغه شاعرانه تعبيرات دي چه په. يوه حماسي شعر كښې ډېر قوت پيدا كوى او دا په ډېر ښه شان ثابتوى چه په يوه ژبه كښې دغسى شعر ويل ډېر عمر غواړى ځوك چه د شعر د پوخوالي دورى او د شعر د تكامل او نضج بطى سير په نظر كښې ونيسى هغه به يقين وكړى چه د پښتو شعر د دغه شعر له ويلو نه پخوا ډېر مراحل طى كړيدى او وار د واره په همدغه ډول نه دى پيدا شوى كومه د تكامل دوره چه په ټولو حياتى امورو كښې جارى ده هغه د ډېرو تحولاتو تقاضا كوى او ډېره زياته زمانه غواړى نو مونږ بايد خپل ادبيات او اشعار په دوو لويو دورو وويشو چه يوه دوره له دغى موجوده تاريخى نيتى څخه چه پټه خزانه ئى رابنئ د مخه وبولو او بله دوره له دغه وخته رادى خوا وګڼو يا ورته پټه او ښكاره دوره ووايو.

كومى لنډى او ټپى، قصې او افسانې چه په پښتو كښې د منظومو ډرامو په ډول تر اوسه شته او اصلى شاعر ئې هېڅوك نه پېژنى او نه ئې څوك په يقينې ډول وخت او زمانه

تعینولی شی زما په ګمان د پټې دوری اشعار دي چه د دی وخت له اشعارو ځینې په مادي او معنوي لحاظ زیات فرق لري او کوم بعد او لریوالی چه د دې وخت د اشعارو او د دغو افسانو تر مینځ موجود دی هغه هم دا تقاضا کوی چه باید دغه قصې تر دغه راز اشعارو د مخه وی او قدامت ولری ځکه چه شرقی ادب دغه حکایتی مرحله د غزنویانو له دوری نه پخوا شروع کړی وه او د محمود غزنوی په وخت کښې فردوسی پکښې پهلوانی ښکاره کړه وروسته بیا وروړو قصو او افسانو له نظم نه نثر ته انتقال شروع کړ او له نظم سره ئې تقریباً وداع وکړه نو ویلی شو چه په پښتو کښې هم ځینې افسانی ډېری پخوانۍ دی چه نه ئی ویونکی او جوړونکی پېژندل کېږی او نه ځوك ورته وخت او زمانه ټاکلی شی – مګر دا ګمان باید ونشی چه په پښتو شعر کښې به وار د واره همدغه اوږدی قصې اولوئې افسانی پیدا شوی وی او همدغه به زمونږ د ادب شروع او آغاز وی ځکه چه د دغسی قصو جوړول او په شعر کښې را وستل ډېر زیات قوت او اقتدار غواړی د شعر ابتدائي مرحله باید ډېر ساده کیف ولری او بسیط رنګ پکښې ولېدل شی.

زما په شخصی عقیده د پښتو لمړی شعر باید د لنډۍ په صورت وی او همدغه د پښتو لنډۍ چه زمونږ د ملی ادب یوه غوره او خوندوره برخه ده چه اوس پکښې د پښتو دعالی او لوړ ادب ښې ښې نمونی پیدا کېږی د پښتو شعر آغاز هم کېدلی شی مګر دا خبره چه د اول وخت لنډۍ به کومې وی؟ او کومې لنډۍ به په کوم وخت کښې د پښتو د شعر لمړنی پټۍ وی؟ ډېره ګرانه معلومېږی چه اوس پکښې څه نشو ویلی او ډېر تحقیق غواړی. هر کله چه د دغی پټې دوری هر څه لاتر اوسه پوری زمونږ له نظره پټ دی او د لیکونکو له تبصری لاندی نه دی راغلی په خصوصیاتو او ممیزاتو کښې ئې هم په تفصیل سره څه نشو ویلی او د یوی اجمالی نظریې په ډول همدومره وایو چه په دغه رومانتیکی دوره کښې د پښتو شعر د خپل ساده حیات په لحاظ د نثر قدر ظرفیت او استعداد درلود چه هر راز رزمی قصی او عشقی افسانی پکښې ویل کېدی او د وزن او قافیې په لحاظ یې هم لکه د نن ورځی مثنوی له شاعر سره زیاته مرسته کوله مګر د دی لامله چه پس له څو پیتو او مصرو پکښې قافیه بدلېږی او رنګینی پیدا کوی له مثنوی څخه زیات جذابیت لری او تر آخره خپل خوږوالی ساتی.

په دغه دوره کښې دغه کلاسیکی تشبیهات او استعاری په دغه رنګ نه لېدل کېږی او تعبیرات هم ټول ساده او عام فهمه دی- مطالب او مضامین هم په تصویری او تمثیلی ډول دی چه خطابی آهنګ او د امر و نهی لهجه پکښې په دغه ډول چه په کلاسیکی اشعارو کښې ئې وینو نشته یعنی دغه تعلیمی او تدریسی لهجه هلته نه څرګندېږی او

مضامین هم د احساس او اعجاب په اثر د شعر په لمن کښې لوېدلی دی. سړی چه د انسان شعوری مراحل په نظر کښې نیسی او شعر ته د معنی او مفهوم په لحاظ ګوری داسی ایسی چه اول به فخری او حماسی اشعار په یوه بسیط او ساده ډول پیدا شوی وی او بیا به د عشق او جمال پرستۍ نغمی اروېدل شوی وی، وروسته تر دې به د اخلاقی او تعلیمی اشعار او بیا عرفانی او تصوفی شعرونه میدان ته راوتلی وی او کوم سیاسی او انتباهی نظمونه چه اوس وینو دا به له ټولو وروسته زېږېدلی وی.

دغه تقسیم چه د معنی او مضمون په لحاظ د یوی نظریې په ډول وښودل شو، زموږ پښتو شعر چه اوس د دی وخت د معلوماتو له قراره له کوم وخته شروع کېږی دغه دورې په همدغه ترتیب ښئ، ځکه چه زموږ تر ټولو پخوانی او لمړی شعر چه اوس موږ ته معلوم دی هماغه د امیر کروړ فخری او حماسی شعر دی چه د مخه وښودل شو مګر موږ دا نشو ویلی چه پخوا تر دغه شعره به د پښتو کوم بل عشقي غزل یا کوم بل راز شعر بیخي نه وي او له همدغه شعر نه به وروسته دا نورې دورې شروع شوی وي. ښائي چه موږ به تر دغه شعره د مخه هم ډېر بل راز اشعار پیدا کړی شو مګر دلته مو مطلب دادی چه تر دغه شعر را پدې خوا په مجمل ډول موږ ته د دغو دورو ترتیب څه نه څه معلومیږي.

له دغه شعر نه را پدې خوا د روښانیانو تر وخته پورې موږ په پښتو شعر کښې د مضمون او معنی په لحاظ درې عنصره په واضح او ښکاره ډول وینو، چه حماسي، عشقي او دیني و اخلاقي اشعار ورته ویلی شو.

د حماسیاتو نمونه خو هماغه د امیر کروړ شعر دی چه فی الحاله د پښتو لمړی شعر بلل کیږي. وروسته تر دغه شعره څو نور پاخه او قوي شعرونه هم موږ ته پټه خزانه راښئ چه دلته ئې د ښاغلی حبیبي له یوه کنفرانس څخه را اخلو چه د آریانا په مجله کښې نشر شویدی او د پښتو د ادب غوره او پخوانی سندرې ورته ویلی شو، چه له خپل زاړه آهنګ څخه هم خپل قدامت او پخوانی توب ښئ لکه چه د شیخ رضی او نصر یوه مکاتبه چه دغه دوه د تره زامن د (۳۵۱) په حدودو کښې یم له بله په شعر خبرې کوي او په دغه وخت کښې د پښتو د کلماتو تغیر او تصریف او استعمال هم راښئ چه بل راز رنګ او بڼه لري، شعرونه دادي:

(۱) شیخ رضی نصر د شیخ حمید ځوی ته لیکي:

د الحـــاد پـــر لـــور دی تـــر پلـــل	ګـــروه دی زمـــوږ وکـــوراوه
مـــوږ رو ښلـــی پـــه زیـــار نـــه	تـــا پـــه تـــورو تـــوراوه

لرغون ولی گروهیدلی   چه دي گوښی اړاوه
هغه گروه دی اوس اړه کړه   چه پلرو دی رنړاوه
لودی ستا په نامه سپك سو   که هر خو مو درناوه
نصره نه موئي له کهاله   لودی نه ئي په کاوه
زمونږ رغا ده ستا له گروهه   دور حٔلوی په رغاوه

(۲) نصر د شیخ رضی جواب داسي لیکي:

د الحاد په تور تورن سوم   زه لرغون خو ملحد نه یم
زما د ښنه هسی تور کړی   که ملحد یم د ښنه یم
له اسلامه نه تر پلمه   تورانو خخه په تر پله یم
گروه می هغه لرغونی دی   اوس هم کروړ په لرغونه یم
د اسلام پر هساك به حٔلم   وتورانوته تیاره یم
د لودی حٔوی سنتی یم   د حمید د لوړ کهاله یم

تورانی دښن چه وائی   زه له ګروهه په اړه یم
دائی تور تاسی دروهوی   زه مومن ستاسی پرتله یم
د ښنو وینا مغره   زه لودی یمه خو زه یم

پدی دوه شعرو کښي سړي ته معلومیږي چه د هغه وخت ځیني اشتقات بل راز و، او اوس بل راز شوی دی لکه: رونلی- وتوراوه- په کاوه- حٔلم- دروهوی مغره او داسی نور ... همدارنګه په هغه وخت کښي ځیني کلمات مستعمل و، چه اوس نه دی لکه:
ګروه، وکوراوه، ګروهیدلی، اړه کړ، رغاده، دورحٔلوی، کروړ او داسی نور ...
د همدغه وخت له اشعارو څخه د بیټ نیکه یو مناجاتی شعر هم د پښتانه شعرا په لمړی جز کښي ښودل شویدی چه سړی پکښي د خدای مینه، د قدرة جلال او جبروت د هغه وخت د شعر خوند او کیف مومی چه هغه دا دی:

لویه خدایه لویه خدایه   ستا په مینه په هر ځایه
غرو ولاړ دی د رناوی کښي   تولـه ژوی په زاری کښي
دلته دی د غرو لمنی   زمونږ کیږدی دی پکښی پلنی
دا وکړی دیر کړی خدایه   لویه خدایه لویه خدایه

دلته لړ زمونږ اوربل دی ... وور کورګی دی وور بر جل دی
مینه ستا کښې مونږ مېشته یو ... بل د چا په مله تله نه یو
هسك او مرکه نغښته ستا ده ... د مړو وده له تا ده
دا پالنه ستا ده خدایه ... لویه خدایه لویه خدایه

له (۴۰۰ هـ) راپدی خوا پټه خزانه مونږ ته د خربنبون چه د سړبن ځوی دی او د شیخ اسماعیل چه د بیټ نیکه زوی دی دوه شعرونه راښئ چه دغه دوه د تره زامن ئې د بېلتون او بېلېدو په وخت کښې یو بل ته وائی او داسې آهنګ لری لکه چه دوه مین او خواږه یاران یو له بله بېلېږی، یعنی سړی لکه د دوه مینو سوی ناری داسی ایسی او د آدم او درخانۍ د مینی یادونه کوی. شعرونه دا دي:

(۱) شیخ اسماعیل د خربنبون د تلو په نسبت وائی:

که یون دی یون دی مخکښې بېلتون دی ... له کسې غره څخه ځی خربنبون دی
که وروره وروره خربنبون وروره! ... ته چه بېلتون کړی زما ویر ته ګوره
چه ځی مرغی له توری کرغی له ... همزولی پاته ځی څه برغی له
د خدای دپاره خربنبون یاره ... چه هېرمو نکړی زمونږ کهول واړه
زړه می رپېږی یار می بېلېږی ... بېلتون ئی اور دی ځان پری سوزېږی

(۲) خربنبون د شیخ اسماعیل په جواب کښې وائي:

بېلتانه ناره می وسوه په کور باندی ... نه پوهېږم چه به څه وی پېښ په وراندی
له خپلوانو به بېلېږم په سرو سترګو ... دواړه سترګی می په وینو دی ژړاندي
اسماعیله ستا نارومی زړه سوری که ... بېلتانه خربنبون بیا له تا پردی که
نه هېرېږی که می بیا نه ستا یادی که ... په چړود ویربه پری سی د زړه میراندی
ځمه ځمه چه اوږد یون می دی ومخ ته ... دیانه څوری به واچوم وترخ ته
ستاسی یاد به می وی بس د زړه وسخ ته ... که دا مځکه غرونه ټول سی لاندی باندي

څوك چه دی دوه شعرو ته په اول نظر وګوری پوهېږی چه د خربنبون او شیخ اسماعیل لهجه د شیخ رضی او نصر له لهجې څخه زښت ډېر فرق لری ځکه چه د دی دواړو وینا زمونږ او تاسی خبرو ته ډېری نزدې دی او محاوره ئې د دې وخت محاوری ته بیخی قریبه ده مګر بیا هم د کلام سیاق او روش ئې په پخوانیتوب شاهدی لی.

په همدغه وخت یعنی د (۴۲۵) په شاوخوا کښې د شیخ اسعد سوری یوه قصیده هم پټه خزانه راښئ چه هم پکښې د پخوانیتوب آثار ښه ډېر لیدل کېږی او هم په دغه وخت

کښې د پښتو د شاعرۍ ښه قوت ښئ او دا ورځنی معلومیږی چه دغه راز شعر ویل د ویونکی زیات اقتدار او یو عمومی استعداد او آمادګی غواړی- پدی قصیده کښې که څه هم ځینی کلمات لکه: فلك، بهار- کل، خار- خونخوار- هزار- دار- انتقال- نیسان- نثار- سوګوار- کهسارا او داسی نور لیدل کیږی چه په مخکښېنو اشعارو کښې په دغه رنګ کلمات نه ګورو او دلته د یوې نوې اغېزی او رنګ بدلولو په ډول په دغه شعر کښې لیدل کیږی مګر ډېر نور داسی کلمات او اصطلاحات و محاورات هم شته چه دا قصیده د پښتو د ادب یوه لوړه، غوره او پخوانۍ نمونه معرفی کوی.

قصیده دا ده:

د فلك له چارو څه وکړم کوکار
ز مولوی هر ګل چه خاندی په بهار

هر غښول چه په بېدیا غوړېده وکا
رېژوی ئې پاڼی تاندی تار په تار

ډېر مخونه د فلك څپېړه شنه کا
ډېر سرونه کا تر خاورو لاندی راز

د واکمن له سره خول پری باسی مړسی
د بی وزلو وینی توی کاندی خونخوار

چه له برمه ئې زمری رپی رنګلو کښې
له اوکوبه ئې ډاری تیر و جبار

هم ئې غشی سکڼی ډال د ژوبلو رو
رستمان ځنی ځغلا کاندی په ډار

چه ئې ملا وی نه کړیږی په غښتلیو
دا فلك پروکاڅه کاری ګذار

په یوه ګردښت ئې پرېباسی له برمه
نه ئی غشی د لیندۍ وی نه ئی سار

څه تېری څه ظلم کاندی ای لکه!
ستا له لاسه نه دی هیڅ ګل بی له خار

په ویرژلو لورنکړی په زړه کراړیه
پرنتلو اوروی د غم ناتار

هیڅ روغی مې په زړه نسته ستا له ځوره
بېلوی په ژړا ژړمین له یار

له تېریو دی اوښی خاخی له اوریځیو
چینی ژاړی په ورتې ورتې ستا له شنار

نه به لاس له ځوره واخلی نه به لوری
نه به ملا کړی له بی وزلو له ترار

نه به زړه سوزوی په هېچا باندی
نه به پریوزې له ګردښته له مدار

نه به وصل کړی مین له بل مینه
نه به و درملې تپونه د افکار

ستا له لاسه دی پراته ژوبل زګیروی کا
هر پلو ته تپی زړونه په ځار ځار

کله غوخی کاندی مراندې د زړګیو
کله تېر باسی وګړی هوښیار

کله تکی واچوی په نازولیو
کله خیری کړی ګرېوان د نمنځنی چار

کله غورځوی واکمن له پلازونو
کله کښېنوی په خاورو کښې بادار

زمونږ پر زړونو دی نن بیا یو غشی وویشت
ودی ژوبلله پر دی غشی هزار

پر سوریو باندې ویر پرېووت له پاسه
محمد واکمن چه ولاړی په بل دار

یو وار سو اسیر پر لاس د میرخمنو
انتقال ئی وکړ قبر له بل وار

په سماوئی ودان آهنګران و
په تېنکه وپر درست جهان او ثار

د محمود د ژوبلو رو په لاست کښېووت
چه غزنه ته ئی باتلی په تلوار

ننګیالیو له قید مړینه ده ځکه
ستائی والوتله هسك ته پردی لار

تر نړۍ ئی غوره خاوری هدیره کا | د زمریو په ببریو کله وی خوار
په دی ویر د غوروګړی تورنمری شول | په دی ویر رنا تیاره سوله د ښار
ګوره خاخی رنی اوښي د دی غرونو | دا ګرونګی ساندی لی په شورهار
نه هغه زرغا د غرو نو په بیدیا ده | نه د رزکو په مسادی کتهار
نه غښول بیا زرغونیږی په لاښونو | نه بامی بیا مسیده کا په کهسار
نه له غرجه بیا راځی کاروان د مشکو | نه را درومی غور ته بیا جوپی د شار
د پسرلي اوره تودی اوښی تویوینه | مرغلری به نیسان نکړی نثار
دا په څه چه محمد ولاړ له نړیه | په ویرنه ئی سوغور تول سوګوار
نه ښکاریږی هغه سور د سور په لتو | نه ځلیږی هغه لمر پر دې دیار
چه به نجلیو په نڅا پکښې خندله | چه به پېغلو کا اتڼ قطار قطار
هغه غور په ویر ناتار د واکمن کښنوست | هغه غور سو د جاندم غوندی سور آر
لاس دی مات سه ای فلکه چه وی وکا | محمد غوندی زمری د مړینی ښکار
شین زړګی فلکه ولی لاولاړ ئی | ای د غور غرونو پر څه نشوی غبار
مځکی ولی په رېږد لونه پرېوزی | لاندې باندې سه چه ورك شی دا شعار
چه زمری غوندی واکمن ځی له جهانه | چه څوك نکړی په نړی باندی قرار
سخ په تا ای محمد د غور لمر وي | په نړی به نه وی ستا د عدل سار
ته پر ننګه وی ولاړ په ننګ کښې مړسوی | هم پر ننګه دی په ننګه کاځان جار
که سوری دی په تک ویر کاندی ویرمن سول | هم به وياړی ستا په نوم ستا په تبار
په جنت که دې وتون زمونږ واکمنه | هم په تا دی وی ډېر لور د غفار

دا قصیده شیخ اسعد سوری د امیر محمد سوری د مړینې او بندیتوب په نسبت ویلی ده چه دغه نومړی پادشاه د سلطان محمود د تاخت و تاز په وخت په غور کښې بندی ونیول شو او هماغسی بندی غزنی ته را واستول شو خو په لاره کښې ئې بندیتوب په مړینه بدل شو.

پدې قصیده کښې هم ډېر پخوانی تصریفات او زړه صرف و نحوه زاړه لغات وینو چه له دی لاندینیو کلماتو څخه معلومیږی:

(رپی- ډاری- ژوبلور- زمولوی- ځغلا- لور- روغی- درملی- ودی ژوبلله- سماو- زرغا- ریږدل) او داسی نور ... چه اوس ئې د نن ورځی په محاوره کښې نه ګورو او نا اشنا ایسی.

ادبی تعبیرات او خواږه محاورات هم پکښې په ښه پیمانه ځای شویدی چه د فلك ظلم او سنګدلی، د دغه پادشاه شهامت او د ده په حال د هر چا او هر شی تاثیر او د زمان و مکان بل رازوالی سړی ته په بدیعو او عجیبو الفاظو کښې ښئ لکه وګړی تورنمری

کېدل، د غرونو رتې او ښې خښېدل د ګرونګی ساندی- د وریځو ژړا- د زړګیو مراندی غوځول- په نازولوټکی اچول- آسمان ته په زړه کړاړویل- د زمرو رپې- په غشو باندی ډال سکېل- د رستمانو ځغلا- د واکمنو له سره خول پری اېستل- د زرکو په مسا کتهار- د پسرلی د اورو تودی اوښي تویول.

او بیا د دی ټولو په اخر کښې د شنه زړګی خاوند یعنی فلك ته دارنګه خطاب چه ولی ولاړیې؟ او د غور غرونو ته ویل چه ولی نه غبار کېږئ؟ او بیا ځمکی ته امر کول چه ولی په رېږدلو نه پرېوزی او ولی نه لاندی باندی کېږی چه دغه شعار ورك شی- دغه راز شاعرانه تعبیرات هماغه ادبی سحرونه دی چه وینا شعر کوی او په شعر کښې یو بل راز کیف و اثر پیدا کوی.

کوم ادبی قوت چه په دغه قصیده کښې وینو او ښه تعبیر هم ترینه نشو کولی بیا ئې د پښتو په یوه بل شعر کښې دوه سوه کاله وروسته یعنی تر (۶۰۰ ه) وروسته د شیخ متی په یوه مناجات کښې ګورو چه د لوی خدای محبت، د جمال ننداره د عشق لیوالتیا او د حقیقت و عرفان رڼاوی پکښې په ډېر شاعرانه کیف معلومیږی او سړی ویلی شی چه دغه راز پوخ او ښکلی شعربه په ډیرو ژبو کښې په دغومره عمر او پخوانیتوب خدازده چه پیدا کړو:

شعر دا دی:

پـر لویـو غـرو هـم پـه دښـتو کښـې — پـه لـوی سـهار پـه نیمـو شـپو کښـې
پـه غـاړه رغ او پـه شـپیلکو کښـې — یـا د ویـر ژلـو پـه شـپېلو کښـې
ټـول سـتا د یـاد نـاری سـوری دی — د سـتا د مینـی ننـداری دی
جنـډی زرغـون کـه پـه بیـدیا دی — د بـربڼ خواتـه پـه خنـدا دی
ترنـك چـه خـړ دی پـه ژړا دی — دا ټـول اغیـز د مینـی سـتا دی
ټولـه ښـکلا دی سـتا لـه لاسـه — ای د پاسـوالو پاسـه پاسـه
کـه لمـر روښـانه مـخ ئـی سـپین دی — یـا د سـپوږمیه تنـدی وریـن دی
کـه غـر دی ښـکلی پـر تمـین دی — لکـه هنـداره مـخ د سـین دی
سـتا د ښـکلا دا پلوشـه ده — دا ئـی یـو سـپکه ننـداره ده
دلتـه لـوی غرونـه زرغـونیږي — د ژونـد ورمـی پکښـې چلېږی
بـورا وی شـاوخوا کرېـږی — سـترګی لیـدو تـه ئـی هیښـیږی
لویـه خاونـده ټولـه تـه ئـی — تـل د نـری پـه ښـکلیده ئـی
خاونـده ښـکلی سـتا جمـال دی — ښـکاره ئـی لـور پـه لـور کمـال دی
کـه ورځ کـه شـپه کـه پیـری کـال دی — سـتا د قـدرت کمکـی مثـال دی

ستا د لور ونویوه رڼا ده دلته چه جوړه تماشا ده
زړه مې دا ستا د مینې کور دی سوی د عشق په سوزند اور دی
رپ ئې وتا ته ستا پر لور دی بې له دی هېڅ دی ورك ئې پلور دی
ستا د جمال په لیدو ښاد دی که نه وی دغه نور برباد دی
په غرو کښې ستا د عشق شپیلکی دی د دی نرۍ په عشق سمې دی
که غټ که ووړ که پنډ نری دی ستا د جمال ځری هر شی دی
چه پر دنیا مې سترګی پری سوی ستا د جمال په ننداری سوی
نه هسك نه مځکه وه تورتم و تیاره خپره وه ټول عدم و
نه دا ابلیس نه ئې آدم و ستا د جمال سوچه پرتم و
چه سو ښکاره ښکلی دنیا سوه د پنځ پر لوری ئې رڼا سوه
زه چه خرګند پردی د نیا سوم د ښکلی مخ په تماشا سوم
ستا پر جمال باندی شیدا سوم له خپلې ستې را جلا سوم
په ژړا ژاړم چه بېلتون دی یمه پردیسی بل مې تون دی
وګړو ولې متې ژاړی سوری ئې اوری غاړی غاړی
څه غواړی؟ څه وائی څه باړی؟ خپل تون او تورو کلی غواړی
چونې چه بېل شی نیمه خواسی تل ئې د بڼ په لور ژړا سی

پدی شعر کښې شاعر د قدرت په ټولو مظاهرو کښې یوه خدائی مینه او جمال ګوری او په دنیا کښې یو داراز سیر کوی چه بې له شاعره ئې بل هېڅوك نشی کولی.

دلته شاعر په لویو غرو او دښتو کښې، د سهار په رڼا او د نیمې شپې په تیاره کښې، د ویرژلو په شپېلیو او د ګلونو په پاڼو کښې، د خړو او سپینو دریابو په تماشا، د لمر او سپوږمۍ په سپین مخ، د غره په ښکلیتوب او عظمت کښې، د ژوند په ورمو او د بوراګانو په کړېدو کښې په شپو ورځو، کلونو او پېړیو کښې همدغه یو شی ګوری چه دی ورځنی د ښکلا په پلوشه، د مینې په ننداره او د قدرت په یوه کمکی مثال تعبیر کوی او بیا وائی چه زړه د عشق او مینی کور دی او په همدغه قیمتی متاع قیمت پیدا کوی، په همدغه ننداره ژوند او خوشحالی کوی او په هر ځای او هر شی کښې دغه تماشا ګوری.

د نړۍ سمی په عشق سره دی او دنیا ټوله د جمال په رڼا کښې پیدا شوه، ما چه دنیا ته کتلی د جمال په ننداره او د ښکلی مخ په تماشا یم، د همدغه جمال په تماشا شیدا او له خپلی ستې جلا شوم ځکه لکه یو مسافر د بېلتون له لاسه ژاړم او لکه له ټولګۍ بېل چونې نیمه خوایم. د شیخ متی له دغه مناجات او ځینو نورو اشعارو څخه د (۴۲۰) په

حدودو کښې ويل شويدی معلومېږی چه په دغه وخت کښې د پښتو شعر په ښه قوت کښې و، او ښه ښه شاعران ئې درلوده چه د اشعارو نمونې ئې متاسفانه ډېرې لږې په لاس راغلې دی مګر له همدغو لږو نمونو نه هم معلومېږی چه د پښتو شعر په دغه وخت کښې څه رنګ او څه ښېګڼې لرلې؟ د شيخ متی مناجات خو مو ولید اوس د دغه وخت يو بل شعر چه د قطب الدين بختيار دی او د عشق و مينی سوی پکښې ليدل کېږی وګورئ! دا شاعر هم له (۴۰۰ ه) څخه شل ديرش کاله وروسته مړ شويدی.

شعر دا دی:

ويـر مـی زړه سـوری سـوری کـړ | راتـــه وګـــوره ملــــوکی!
پــه بيلتــون کښــې دې وباســم | لــه خوږمنـــه زړګـــی کـــوکی

راتـــه وګـــوره ملـــوکی
راتـــه وګـــوره ملـــوکی

د بيلتـــون اورونـــه بـــل دی | هــر ګــړی مــی زړګــی ســوزی
ليـــونی يمـــه د مينـــــی | ســـوزم زه لکـــه پيلـــوځی

راتـــه وګـــوره ملـــوکی
راتـــه وګـــوره ملـــوکی

غـــــوړولی دی او ر بـــــل دی | اور زمـــا پـــه زړګـــی بـــل دی
زه بختيـــار خـــاورې ايـــرې شـــوم | پـــه اور ســـوی مـــی ګوګـــل دی

راتـــه وګـــوره ملـــوکی
راتـــه وګـــوره ملـــوکی

وګورئ پدې ساده او روان شعر کښې چه هيڅ راز تکلف نه ليدل کيږي څومره خوږوالی او سوی ليدل کيږي او په عين سادګی کښې څه سوزناك اثر دی. په ظاهر کښې ديرې ساده خبرې دي مګر هر څوك پوهيږي چه يو مؤثر شعر او ښه نغمه ده، آهنګ او تعبيرات او خطاب ئې د پښتو ابسي او په رښتيا له يوه خوږمن زړګی نه راوتلی دی.

تر (۴۰۰ ه) پوری چه موږ د پښتو اشعارو ګورو شعر راته يوه روحانی نغمه او د زړه غګ معلومېږی چه له تکليف او تصنع څخه ئې لمن پاکه ده او نهايت ساده ښايست لری، مګر

وروسته تر دی ورته دغه حال نه دی پاته شوی او ورو رو لکه د هوا مرغه زمکی ته راښکته شوی او خپله هغه لوړتیا ئی نه ده ساتلی، د مغلو د خړسیلاب له راتګ سره ئې خپل هر څه ورك کړي دی او کله کله د محض نظم په بڼه هم ښکاره شویدی، له دغه وخته را پدی خوا د پښتو شاعران او د پښتو شعر ډیر لړ او ډیر ضعیف معلومیږی تر څو چه د روښانیانو په دوره کښې بیا سر را جګوی او د خټکو له دورې نه ئی یو بل راز حیات شروع کیږی او له دغه وخته بیا پکښې ځینی تحولات څرګندیږی.

د روښانيانو دوره

د پښتو او پښتونخوا خزان چه له شپږم قرنه را پدی خوا شروع کيږی او په اوم هـ قرن کښې د پښتو د ادبی کاروانو بلې لمبې له نظره غائبيږی د پښتو هر څه د مغلوله خړو سېلابونه ضرر مومی او پدې هيواد کښې بی د تورو لړو، زوروږو سيليو، راز راز طوفانو، او ويږووونکو هيبتناکو تيارو څخه نور څه نه ليدل کيږی يا په بل عبارت په مونږ باندی يوه د بدبختۍ توره شپه راځی چه څو قرنه عمر لری او لکه د هجر شپه بيخی سبا کيږی نه چه ناڅاپه د لسم قرن په ۳۲ کال يوه د اميد رڼا پيدا کيږی او د عبدالله انصاری په کور کښې يو طفل دنيا ته راځی چه په دغه وخت کښې هېڅوك ورځنی نه دی خبر چه دا څوك دی او څه کوی؟ مګر وروسته ئې ټول پېژنی چه د پښتون په علمی، ادبی او سياسی حيات کښې ډېره اغېزه او لوی تاثير لری چه څوك ورته پير روښان او څوك پير تاريك وائی، په پيری‌ کښې خوئې هېڅوك شك نلری مګر رڼا او تياره ئې د بحث لاندی ده، او دا هم څه ګرانه خبره نه ده، هر سړی دوستانو ته يو راز او دښمنانو ته بل راز ايسی د خوارلسمی شپې سپوږمی‌ که د يوه کاروان او قافلی دپاره رڼا لری دغلو دپاره په حقيقت کښې همدغه شپه تياره ده دا بحث زمونږ په بحث او بيان کښې څه اصلی برخه نلری ځکه ورځنی په څنګ تيرېږو او وايو چه روښان هر څه چه و او هر څه ئې چه خلق بولی د پښتو په علمی او ادبی خدمت او د پښتو په عرفانی او ملی خدمت کښې ستره برخه لری او د ده په نمسيانو او پيروانو کښې لکه ميرزا خان انصاری، دولت لوانی ديوان لرونکی پاخه شاعران پېژنو چه د پښتو د شعر او شاعری‌ ډيوه ئې بله کړی او زمونږ هغه مړه اورونه ئې بيرته تازه او روښانه کړيدی- مونږ دلته د همدغو دوو شاعرانو په شعر او شاعری‌ خبری کوو او دغه شاعری د پښتو د شعر يوه نوې دوره بولو ځکه چه دغه شعر د رنګ او بڼی په لحاظ له ماضی او مستقبل نه ځان بېلوی او بل راز ايسی.

د مخه مو وويل چه تر روښانيانو پخوا د پښتو شعر د مضمون او معنی په لحاظ دری عنصره درلوده چه په حماسی عشقی او دينی اشعارو ورځنی تعبير کيږی. مګر هغه حماسيات د خېټکو د دوری له حماسياتو څخه فرق او مخصوص رنګ لری ځکه چه د خېټکو د وخت حماسيات په ملی احساس بنا دی او هلته دينی رنګ غالب ښکاره کيږی- د روښانيانو په عصر او زمانه کښې د پښتو شعر وار د واره تصوفی بڼه پيدا کړه او سرحد ئې له فلسفی سره ډېر نزدی شو، کومه عام فهمی او ساده ګی چه د پښتو شعر لرله هغه په

رموزی او پېچیده مضامینو بدله شوه او باریکو افکارو پکښې ځای ونیو- د دی دوری نوموړی شاعران او امامان میرزا خان انصاری او وروسته تر ده دولت لوانی بلل کیږی، دوی دواړه مخلص او ارزانی هم خپل ملګری بنئ او په شعر کښې ښه برخه ورکوی چه ټول د میا روښان شاګردان او پیروان بلل کیږی او د پښتو په شعر کښې ئې علمی کیف او تدقیقی شعور پیدا کړېدی. پدی دوره کښې که څه هم د موضوع په لحاظ شعر خپل مخ بلی خواته ګرزولی او خپله قبله ئې بدله کړېده مګر شاعرانه مزاج پکښې ښه روزل شوی او شاعریت یو علمی او عرفانی حیثیت موندلی دی، پدې وخت کښې د پښتو شعر د معنوی تحول په لحاظ له پخوانۍ دوری ښخی ځان بېلوی او نوی دوره حسابیږی، د دی دوری په اشعارو کښې سړی ته یو بل عالم او نوی دنیا ځلیږی چه هر څوك ورځنی تعبیر نشی کولی دلته عشق او جمال هم بل کیف او بل ډول پیدا کړېدی او دنیا ته هم له بلی خوا کتل شوېدی، شاعر له محسوساتو هغه خوا نور څه ګوری او داسی خبری کوی چه هر څوك ئې معنی نشی کولی، په دغه وخت کښې نه پوهیږو چه د ما وراءِ المادی فلسفه د شعر محفل ته راغلی ده او که شاعر د خپل خیال په رڼا کښې فلسفی دنیا لیدلی ده چه د حسن او جمال اصلی مرکز ته اشارتونه کوی او د ګلزار په لیدو د بهار ثنا وائی.

د دې دورې لمړی پهلوان میرزا خان انصاری دی چه دلته ئې په شعر او شاعری باندی خبری کوو:

میرزا انصاری د یوولسمی پېړی شاعر چه په (۱۰۴۰ هـ) کښې وفات شویدی اصلی نوم ئې فتح خان دی او د خپلی استوګنی ځای خیبر بنئ دی د پیر روښان له ټینګو مریدانو او پیروانو څخه ګڼل کیږی او خپله ټوله رڼا د روښان د جلوې اثر بولی او وائي:

ای میرزا روښان په هر لوری جلوه کا

د تبـریـز افتـاب را وخوت له بنیره

یعنې میرزا هم د پښتنو مولانای روم دی چه د ده شمس تبریز هم پښتون دی او په میا روښان شهرت لری څنګه چه رومی د خپل تبریزی پیر د برکت په رڼا کښې هر څه ګوري او ځان د هغه پیرو معرفی کوی دغه شان انصاری هم وائی:

د میرزا کلام روښان دی- پیرروښان له برکته

دا متصوف او عارف شاعر چه پخپلو عارفانه اشعارو کښې سړی ته عطار او رومی او سنائی یا دا راز نور د معنی شاعران یادوی د شعر په سکندری آئینه یا جهان نما جام کښې خلقو ته یو بل عالم بنئ او سړی له عرفانی اسرارو سره اشنا کوی د همدی لامله د ده یو

رموزی رنګ او آهنګ لری چه هر څوك پری پوره نشی پوهېدلی- دی په حقیقت کښې د عرفانی افکارو او نظریاتو په لحاظ عیناً (روښان) دی چه وروسته شاعر شوی دی او یوازی ظاهری بڼه بدله کړېده لکه چه پخپله وائی:

د میرزا په خـوله وئېږم

یو روښان بی رنګه زه یم

میرزا که څه هم د دې ښکاره عالم زیبائی او ښایست پوره لیدلی دی مګر معنوی جمال ته ئی هم په ځیر ځیر کتلی او هغه عالم ورته لا ښایسته ښکاره شویدی همدغه سبب دی چه عرفانی او علمی جمال ته ئی ځان رسولی او په دغه روښانه ډیوه ئې نور هر څه بدل کړیدی لکه چه له دې لاندې بیتو څخه ئې دا حقیقت ښه څرګندېږی:

زه دې تـل وینـم زمـا سـاقی دلسـوزه ۔۔ چـه د شـپې دې رڼـا زیاتـه ده لـه روزه

د صـورت عـالم کـه هـر څـو ښایسته وی ۔۔ د معنـــی زیبـــائی زیاتـــه ده هنـــوزه

عارفـان دې پخپـل علـم ښایسـته کـړه ۔۔ او د دم نتـــه د هـــر زنـــده پـــه پـــوزه

تـه بـه بـار د امانـت زغمـلای نشـی ۔۔ د صـلاح پـه لار څـړه ځـه نـو آمـوزه

لـوی کامـل د دواړو کونـو پهلـوان دی ۔۔ پـه مـدد ئـی قافلـه تـر ځایـه بـوزه

کـه صـراط پـرکم دلیلـو تـوره شـپه ده ۔۔ د مرشـد نغـو تـه ډیـوه کـښه افـروزه

ښـه پتنـګ چـه ډیـوه ولیـده روښـانه ۔۔ پـه لیـدو ئـې پتـه مینـه کـړه عیانـه

بینـائی پـه روښـنائی بانـدی شـیدا شـوه ۔۔ د خپل ځـان خبرئی بیا مونده له ځانه

پـه سـوو مـرګ ئـې د وصـال دپـاره وغوښـت ۔۔ په ژونـدون شـوه جـدائی پـر بانـدی ګـرانه

پـه خـاطر ئـی تـل تـر تلـه نوبهـار شـه ۔۔ د ګـلزارانـــدوه ئـــی نشـــته لـــه خزانـــه

هـر زمـان ئـی د معنـی پـه سـترګو ګـوری ۔۔ پـه هـر څـه کښـې هـر نشان دی بـی نشانه

میرزا د هست و نیست، وجود او عدم په ژوره معنی کښې هم غوټې وهلی او ډېر عمیق پکښې ننوتلی دی چه د همدغی ژوری کتنی په اثر کښې د وحدة الوجود په فلسفه قایل شوی او د تناسخ رنګ هم د ده په افکارو کښې ځای ځای څرګندېږی د نمونې په ډول د ده د دیوان دا لاندې بیتونه وګورئ!

(١)

زه بــه څــه وایــم چــه څــه یــم ۔۔ نیســت و هســت واړه پــه ده یــم

هــر چــه نیســت شــی لــه هســتیِ نــه ۔۔ د هســـتیِ معنـــی ئـــی زه یـــم

د وصـــال پـــه هـــوا ځمـــه ۔۔ د دې لامکـــان مرغـــه یـــم

گه ذره د لمر په مخکښې   کهی غوټه پر اوبه یم
یو ځلور عنصر مې واغوست   د آسمان پر مخ اوده یم
له وحدته په کثرت شوم   هغه نشته چه زه نه یم
زه شنوا په کل غوږونو   دانائی د هر یوه یم
توانائی مې په هر چا کښې   بینائی د هر لیمه یم
ارادت مې دی له واړه   بیا راضی په دا خپل کړه یم
له بدانو مې بدی ده   له نیکانو سره ښه یم
د نیکبخت په برخه شهد   د کمبخت په ځان لشه یم
له هر چا یم په هر څه کښې   خزان نلرم تازه یم
د میرزا په خوله وئیږم   یو روښان بې مثله زه یم

(۲)

دا کلام د حقیقت په ژبه وایم   لکه ذات په هر صفات کښې خپرستایم
زه کښې د نباتاتو واړه ساتم   هم ژغروی د ژندې سرو واړه یم
یکه تنها لکه الف یم بی نقطه   په یوه وجود محیط په کل اشیایم
په یقین یقین نزدی په ګمان لری   په دیدن له دواړو کونو ماورایم
د نیکانو سره ښه بدیم له بدو   و هر چاوته د خپل عمل سزا یم
و عارف ته څرګه مخ یم په هر لوری   د دوبین پر مخ ګمان زه ئی تر شایم
زما ذات په دواړو کونو نه ځائیږی   په قفس کښې وئیدلی د میرزا یم

د دې دوه شعرونو اشاراتو او سترګکو نو څخه به دا معلومه شوی وی چه د میرزا په اشعارو کښې د تصوف، عرفان او فلسفی ډېرې رڼا وې ګډې شویدی او راز راز جلوې پکښې لېدل کیږی دا د میرزا ډېر عرفانی او شاعرانه اقتدار دی چه دغه راز لوړ او پیچلی مضمونو نه په دغه ډول په شعر کښې ادا کولی شی او سره له دې ټولو اشکالاتو چه د مضمون او مفهوم له کبله د ده په مخکښې شته شاعرانه آهنګ هم نه پرېږدی او خپل کلام ته وچ فلسفی رنګ نه ورکوی- که تاسی د میرزا اشعارو ته ښه ځیر شی ډېر ځله داسی شعرونه پېښیږی چه سړی په معنی ښه نه پوهیږی مګر په خوندئې پوهیږی- د ده اشعار هم لکه د موسیقی نغمې یا لکه د بلبلو سوې سندرې سړی ته راز راز تخیلات او خوندور خاطرات پیدا کوی مګر په کلماتو او الفاظو ئی هر څوك نشی پوهېدلی د نمونی دپاره ئې دا څو نور شعرونه هم ولولئ:

(۱)

چه د یار په نامه مینه دم په دم کړم   دغه یاد به ئې د خوږ خاطر مرهم کړم

د جهان و هوسونو ته مې شا شوه
مشغولا په هر زمان د یار په غم کړم
په سپین مخ به سپینی اوښی زغلومه
پر دا یخ به د حباب صورت رقم کړم
دا حباب چه د دریاب په مینځ کښې مات شو
رنګ و نوم ئی له دریابه سره سم کړم
عام و خاص په هسې حال را خبر نه دی
چه په کومه تخته کښل په کوم رقم کړم
د کثرت په عددونو قطرات دی
چه فانی خوی ئې فانی شی نوم ئی یم کړم
په یکتا نظر به واړه عالم وینی
کل اشیا به ورته جام لکه د جم کړم
په وروستی ورځی د قام پوښتنه نشته
اخرین به تر قدیمه مقدم کړم

(۲)

که یو ځل د زړه له حاله وویږم
په رښتیا به په عالم کښې نه ځائیږم
حقیقی ژوندون زما د یار لیده دی
یو زمان ئی بی دیدنه نه پائیږم
د زړه حال مې خپل اشنا وته ځرګند دی
او په خلق ملامت یم نه قبلیږم
اشنائی عجب بهار په مخه راغله
جدائی لکه خزان ځنی ترهیږم
دې لاله د زړګی داغ پر پانو راوړ
زه اوریځ د نوبهار باندی وریږم

(۳)

زه ځرګند د محبت په نښه بنیادیم
له نیستیه هم په دا هستی ابادیم
په ازل مې د اقرار په ژبه و وې
تر ابده وفادار پخپل میعاد یم
امانت چه اسمان زمکی ورلی نشو
اوس ئې زه په دا عاجز صورت عماد یم
په اختیار مې هسی ظلم په ځان وکړ
له دې قصده د جهول په نامه یادیم
که د جهل بار مې لری شی له سره
بی ګمانه د صفی ادم اولاد یم
په اختیار مې له کل نهی لاس وکښلی
بی اختیار دواړو امرو انقیاد یم
په ظاهر صورت دیار له یاری ګوښې
په باطن له یاره یو په اعتقاد یم
کل عالم مې په نظر کښې واړه وینم
او هر چیری د اشنا په دیدن ښادیم

(۴)

د بلبل چه اشنائی شوه له سمنه
د دی ګل په مینه راغی تر چمنه
دا تمام صورت د زړه په رضا درومی
او د زړه سفر د سترګو له روزنه
که هر خو په حجابونو کښې دی نغښتی
د دیدن په مینه واوت له بدنه
اختیارئې د پتنګ تر فهمه ښه شه
چه پر بله لنبه پریووت له چلنه
دا شتا محبت زور وربانـدې وکړ
دغه اور پری ښایسته شو تر ګلشنه
په باور کښې له جمله اختیارواوت
له مرده وسره پروت دی بی کفنه
ښه صورت ئی د یوسف بوی ئی د منشکو
او د عشق لوګی ئی ځی له پیرهنه

زه چه ډېره ډېره مینه په ګلزار کړم
په هرڅه کښې ننداره د دی خپل یار کړم

که طالب په اندیښنو کښې تفکر دی
زه به ئی د محبت په غبر بیدار کړم

یو زمان به فراغت وربانذی نه وی
که زه ځان پخپل دستور ورته سینګار کړم

(۶) په هر لور به لاعلاج را پسی ګرزی
چه د خور زړګوتی مینه ئی مهار کړم

که مجاز د حقیقت له مخه واخلم
دا اورپښتی به تر بله ډیوه ځار کړم

څوك ئی څه پیژنی کوم دی
ذات ئې ذات او نوم ئی نوم دی

د مېوی دی هم له لونه
پوخ ئی پوخ دی اوم ئې اوم دی

له ذری دی هم له لمره
بیا له ورمی له نجوم دی

له سردی ځخه خزان شو
له ګرمی ځخه سموم دی

په نیستی کښې ئی هستی ده
په هستی کښې ئې معدوم دی

مدرس پری نه پوهیږی
دا د سپین علم رقوم دی

په جاهلو کښې اجهل شو
چه له دی علم محروم دی

چه پخپله فضولی که
زړه ئی تور شو رنګ ئې شوم دی

امانت ئی پر ځان واخست
دی جاهل په ځان ظلوم دی

د خپل ځان تر سیوری کښېناست
د ګمان په ساړه موم دی

چه له پټه شرك خلاص شی
ګناه نلری معصوم دی

عام و خاص ئی خادمان دی
دی د کل عالم مخدوم دی

روښنائی د کل عالم شو
په هر څه کښې دی مکتوم دی

حیاتی دی د حیات
دانائی د هر معلوم دی

اراده ئی ده له واړو
دی حاکم د هر محکوم دی

ګویائی له ګویاو،
شنوائی د هر مفهوم دی

چه د تن له خوی و مری
دی په خاص رحم مرحوم دی

رنګ په رنګ لښکر ئی جوړ کړ
اوس و خاوری تی هجوم دی

چه د فقر په اورو سو
دغه سوخت په مرز بوم دی

تی باقی صفت وګوره
پر فانی باندی مقسوم دی

د (مرزا) جامه ئی رنګ کړه
یو عجب بی مثله خوم دی

په رښتيا چه د ميرزا جامه په يوه عجيب خم کښې رنګ شوېده او څه چه دی وائی مدرس ورباندې نشی پوهېدلی ځکه چه دی د سپين علم له رقومه غرېږی او نور له دغه علمه محروم دی، په عامو او خاصو کښې هېڅوك نه پوهېږی چه دی په کومه تخته کښل او په کوم رقم ليك کوی. خلقت ته په يوه عجيب نظر ګوری او وجود د ګمان په ساړه موم بولی، له ژوندو څخه په بی کفنه مړو او بی اختياری تعبير کوی، او وائی چه عالم د مينی په جاذبه بی اختياره يوه سره اورته ځان غورځوی او د ځان ژغورلو هيڅ واك نلری.

وروسته له ميرزا انصاری څخه (دولت نوحانی) هم په شعر او شاعری کښې په ده پسی وړی ټول کړی او د ده شاګردی ئی کړېده لکه چه پخپله وائي:

ميرزا ګنج راته خپل کورو شود غنی شوم	بيهوده منت به ولې د بل چا کړم
محقق وحدتی کان د تصوف و	په رموز ئې په همه علم دانا کړم

دولت د پلار له خوا حسن خيل لوانی دی او مور ئې ورډګه وه، د خپل پلار نوم دادا وښئ او ځان هم له ظاهری علمه نا اشنا او د الهامی شعر خاوند معرفی کوی لکه چه پدی دوه بيتو کښې وائي:

چه الهام رابانـدی وشو ګوينده شوم	يو بيت هم جوړاوه نشو بی الهام ما
ظاهری علم مې هېڅ ډېر نه دی کړی	د معنی په قوت ووايه کلام ما

دولت لکه چه پخپله اظهار کوی او له اشعارو نه ئی هم څرګندېږی د افکارو او معنی په لحاظ د ميرزا خان انصاری يو غښتلی او پياوړی شاګرد او پيرو دی چه د پير روښان د مريدی دعوه هم کوی مګر شعر ئې د افادې او عام فهمی له کبله لکه د ميرزا شعر هومره ګران او پېچلی نه دی او د شاعری خواته هم زيات را لنډ شويدی خو سره له دی ميرزا، ارزانی، مخلص خپل مساوی يا له ځانه پورته ګڼی او نور شاعرانو ته پخپل وخت کښې په کمه سترګه ګوری لکه چه پدی بيت کښې وائي:

بی ميرزا بی ارزانی بی مخلص ياره
بل شاعر برابر نه دی پښتون ستايو

دولت هم لکه میرزا خان انصاری د شعر یو پوره دیوان لری مګر د ده په دیوان کښي د لفظی او معنوی تقسیماتو په لحاظ هر راز شعرونه وینو او هر څه پکښي پیدا کولی شو- دولت وروسته د میرزا تر وفاته (۱۸) کاله خو په یقینی ډول ژوندی دی مګر وروسته تر دې نور نه معلومېږی چه څومره موده په ژوندی و، او په څه وخت کښې وفات شویدی مګر دا معلومه ده چه دی تر (۱۰۵۸) پوری د خپل یوه شعر په استناد یقیناً ژوندی و، او تر ده د مخه میرزا خان انصاری په (۱۰۴۰) کښي وفات شوی، او د دوی دواړو پیر او مرشد میا روښان په (۹۹۴) کښي له دنیا نه تللی دی، د دی تاریخونو له قراره معلومېږی چه دولت به د میرزا په واسطه ځانته د میا روښان مرید وائی ځکه چه دغومره عمر چه دولت پکښي د میا روښان په وخت کښي د مرید توب وړ وبلل شی او بیا تر (۱۰۵۸) پوری ژوندی پاته شی له عادی عمرونو څخه لږ څه متجاوز معلومېږی:
دولت پخپله شاعری کښي څومره چه له تصوف او فلسفیانه افکارو څخه متاثر معلومېږی هماغومره له عشق او مینی څخه هم متاثر دی او غزلی آهنګ ئې په اشعارو کښي زیات څرګند دی او لهجه ئې هم لکه دمیرزا لهجه دومره مبهمه او مجمله نه ده، د مثال په ډول ئې دا څو شعرونه وګورئ!

لمړی نمونه

هر زمان چه اشنا نه وینم بیمار شم
په جهان کښي بینوا زار و نزار شم

د پرېشان خاطر ارام مراد مې یار دی
که بی یاره بل هوس لرم زه خوار شم

ګهی مست په میخانه کښي افتاده یم
ګه صوفی په نماز ودرم هوښیار شم

د اشنا د درګاه خاوری به پری نردم
د تهمت په سنګ که زرځله سنګسار شم

چه نظر می د دلبر په جمال وشی
هغه دم له خپل وجوده په فرار شم

د وحدة په مقام ځان یواز وینم
چه نظر می په کثرت وشی بسیار شم

لون لون بازی کړم له خپله مخه
ځنی ځای ګل لطیف چیری تیز خار شم

دوهمه نمونه

د هر چا مینه وطن دی
حب وبشلی تن په تن دی

چه د عشق په تیغ شهید شی
خونبهائي پاك دیدن دی

د عاشق په دا عالم کښي
لوی هنر د سردادن دی

چه یار مخ ورځني پټ کا — هغه دم ئي ځنکندن دی
دلبري کوي شرینه — تهمت ولي په کوهکن دی
رسیده هغه ته وائي — چه ئي پېژندلي من وی
د توحید خورشید نه ویني — خود بین شب و روز لیچن دی
هر مؤمن یو تن یاد شوی — په خطا که په ختن دی

دریمه نمونه

په اخلاص طلبکاریو یو د جلیل دی — چه فرزند قربان په دالار کړ خلیل دی
ژر اسان به ومقام ته ورسیږی — چه ئی بار د ګناه سپك طاعت ثقیل دی
بی هادی پدی خونخواره لاره مه ځه — رهنمای د دی ربشتینی لار دلیل دی
معرفت لره ئی هر سړی پیدا کړه — د دنیا طالب شو ډېر د حق قلیل دی
د کلام په معنی هر څوك نه پوهیږی — د زبان لوستن اسان ګران ئی تاویل دی
لوی لښکر ئي د نمرود د جش مات کړ — د مولاسپاهی هلك بق ابا بیل دی
هر عاشق چه دلبر مخ ورته ښکاره کا — که له سر او ماله تېر نشی بخیل دی

خلورمه نمونه

په ظاهر باطن چه ګوری سبحان یو دی — صورتونه ډېر لیده شی جانان یو دی
د کثرت په حسابو نو غلط مشه — مومنان هر څو انبوه دی ایمان یو دی
په صدف کښي درخالص په مار کښي زهر — بارنده په هر ځای ابرنیسان یو دی
رنګ رنګ ګل ځنی پیدا شی په ټنی کښي — چه ګیاه پری زرغونیږی باران یو دی
که لښکر حشم ئي ډېر لیده شی څه شو — چه په حکم ئي عمل شی سلطان یو دی
د معشوق عاشق جامه واغوندی راشی — عشق باقی شاهد مشهود بی ګمان یو دی
پری مؤمن کافر ماهی چندخه زیست کا — پاك دریاب ببحده لوی بی پایان یو دی
د مجاز په څو څادرو ئي مخ پټ که — د دولت د زړه انیس پټ عیان یو دی

پنځمه نمونه

زه اول چه له وحدته په کثرت شوم — د ناسوت عالم مي وکوة په حیرة شوم
هیڅ له ځانه خبر نه وم چه زه څه یم — د کثرة په ډېر رنګو کښي غلت شوم
لاس او پښي مي غورځول په تاریکی کښي — په غفلت له خپل وجوده په غیرة شوم
بی بدنه مي بازی کړه په ډېر کاله — پاك مولا اراده وکړه په صورت شوم

ناڅاه نمر د معرفت را باندی وخوت — سر تر پایه سره یو ښکلی وحدت شوم

پادشاهی مي د دنیا په نظر هېڅ ده
مستغنی د درویشانو په صحبت شوم

له دې څو نمونو به معلوم شوی وی چه دولت څنګه شاعر و او د شعر په شپېلۍ کښې ئې څه ویل؟ د ده په عارفانه سندرو کښې هماغه د میرزا عارفانه حیرت، صوفیانه وحدت، یو بل ډول مینه او بل راز عشق اورو، مګر د میخانې مستی، د تهمت په کاڼو سنګسارېدل، د شیرینی دلبری هم یادوی او لږ څه د صورت ښایست ته مایل او قریب معلومېږی لکه چه د دی لاندینی شعر له اشارت او اقتضا څخه ئې هم څه نه څه دغه مطلب څرګندېږی:

شعر دا دی:

څه نیکبخت هغه آدم دی — چه تا سره همدم دی
هر چه ته ئې همنشین ئې — بې تا نور چه غواړې ګرم دی
د باغ سروه دی خجل کړه — له الف دی قامت سم دی
دواړه کونه پکښې وینم — مخ دی عین جام جم دی
چه دی نه وینم که عیدوی — هغه ورځ زما ماتم دی
ښه دیدن دی رښتیا وایم — د زخمی زړونو ملهم دی
چه مې زړه له غمه خلاص دی — هغه هسی ساعت کم دی
جانبازان پکښې ګډېږی — عشق خونریز بې حده یم دی
نور عالم په ښادۍ وياړی — د فقیر بخره تل غم دی
په باطل بد نظر نه کا — چه د حق په لوری خم دی
په هر څه چه څوك مین وی — هم هغه د ده صنم دی

په هر صورت د دغه یوولسم قرن په شعراو د میرزا یا دولت په شاعرۍ کښې سره له هغو روښانه افکارو او عرفانی تجلیاتو د جمال او عشق ستاینه او اغیزه هم وینو او پوهېږو چه دوی که هر څه وائی بیا هم شعر وائی او عشق د جمال ستائی، دوی هم بینائی په زیبائی باندی شیدا بولی او د لاله د زړګی په دا غونو باندی لکه د پسرلی وریځی اوښکی تویوی، که څه هم په نظر کښې ئې ټول عالم پروت دی او هر څه وینی مګر

ښادی ئې د اشنا په دیدن ده او په هر څه کښې د خپل یار ننداره کوی د همدی لامله په ګلزار هم ډېره مینه کوی او د سترګو له روزنه د زړه شفر بولی، د یار دیدن خپل حقیقی ژوندون ګڼی او بی دیداره یو زمان هم نه پائېږی- کله چه د جمال په ننداره شی له خپل وجوده هم فرار کوی، مینه لکه وطن داسی بولی او محبت د انسان یو عمومی قسمت شمیری، عشق باقی ګڼی او شاهد و مشهود هم یو بولی، د خپلی محبوبی مخ ته جام جم وائی او دواړه کونه پکښې ګوری دا خبری که هره معنی ولری او د دوی په نظر کښې هر څه چه وی بیا هم د ښکلیتوب او عشق له محیط نه اوزی او هماغه شی معلومېږی چه ټول شاعران ئې د شعر روح او جوهر یا هیولی بولی.

د خټکو دوره

خوشحال ختټك چه هم پخپله د پښتو يو لوی شاعر او د پښتنو لوی سړی يادېږی او هم د پښتو د ډېرو شاعرانو پلار او نیکه دی د پښتو د شعر د یوی نوی دوری شروع کوونکی هم دی چه د پښتو په شعر کښې ئی ښکاره تاثیر کړی او د پښتو د شاعرۍ هنګامه ئې زیاته توده کړی او ډېر شاګردان او پیروان ئې هم پیدا کړېدی – کوم شاعران چه د ده خپل زامن او نمسی دی پنځلس یا شپاړس تنو ته رسېږی چه په زامنو کښې ئی لکه عبدالقادر خان، اشرف خان، صدر خان او په نمسیانو کښې ئې لکه علیخان او کاظم خان شیدا د دیوان خاوندان او غوره شاعران تېر شویدی.

د پښتو د شعر افتتاح چه د روښان پیروانو په یوه خاص عرفانی ډول کړی وه خوشحال پکښې د کم و کیف په لحاظ بسط و انبساط پیدا کړ، هغه غوټۍ چه په هغه وخت کښې ئې خپلې پاڼی نه وی پرانیستی پدی وخت کښې وغوړېدې او د پښتو د بڼ خاموشی ئې د بلبلو په چغهار ماته کړه د ژوندانه نغمې له هری خوا پورته شوې، څه چه د شعر دپاره لازم او ضرورو، هغه ټول پیدا شوه او هر راز غزلونه وویل شوه، د مینی او عشق سندرې په ډېری بی پروائی میدان ته را ووتلې او د پښتنو ځلمو په اتڼ کښې د شعر اواز سره د تورو برېښنا هم وبرېښېده، د ننګ او غیرت خبری په شعر کښې را ووتلی او بی ننګو ته هم ډېری تانی ورکړی شوی.

د پښتو په شعر کښې د پښتو نولی روح له همدغه وخت حلول وکړ او په ډېر قوت پکښې حماسی رنګ ښکاره شو. چه د ملکیار له حماسی سندرو څخه فرق لری او په ملی احساساتو مبنی معلومېږی.

دا دوره د یوولسم قرن له نیمائی نه شروع کېږی او په دغه وخت کښې د خټکوادبی کاروان د خوشحال په مشرتوب او سالاری د خیبر او تیرا له غرونه هغه خوا را پیدا کېږی چه له مغلو او مغلوالی سره په شعر او توره دښمنی کوی او د پښتنو احساسات د پردو په مقابل کښې را وینښوی یا په بل عبارت هغه کارونه چه فردوسی یوازی په شعر کښې کړېدی دی ئی په شعر او توره کوی.

دې ستر قاید او د پښتنو ملی مشر ته یوازې شاعر نشو ویلی ځکه چه د تاریخ په افق کښې ئې د اسمانی هلال غوندې سپینه توره هم ځلېږی – یوازی توریالی او ننګیالی هم ورته نه ویل کېږی ځکه چه خواږه او خوندور اشعار هم لری.

هو! خوشحال د پښتنو هغه بلبل دی چه په دا ډودی نغمو کښې ئې مسیحائی اثر پروت دی او د بلبلو په ژبه خپل کام ته د پښتونولۍ او ننګ و غیرت سندری وائي.
خوشحال یوازې په پښتنو کښې نه بلکه په دنیا کښې هم ښائی داسی نظیر ډېر کم ولری چه څوك ئې په توره او قلم کښې ښه قضاوت ونکړی شی چه کوم صفت پکښې غالب دی او په کومه خواکښې ډېر غښتلی او پهلوان بلل کېږی.
مونږ ده ته انصافاً ویلی شو:

برق د سپینې تورې د ادب ښکلی رڼا سره
تا یوه فانوس کښې جمع کړی په رښتیا سره

پخپله دغه نوموړی توریالی شاعر هم خپل ځان همدغسی معرفی کوی او وائي:

زه هغه سړی یم چه قلم واخلم په لاس
ناظر مې عطاردوی چه به څه کښې په قرطاس
نایب دی د تقدیر زما تدبیر په مصلحت کښې
صایب دی زما فکر د هرامر په اساس
د تورو په میدان کښې چه سودا وی د سرونو
هغه زمان مې ګوره تل به سوروی زما اس

دا د توری او ادب پهلوان یا په بل عبارت د قول او عمل خاوند چه د جنګ او جګړو په میدان کښې مهیبه بڼه لری، د ښکلیتوب و جمال د ننداري په وخت کښې د پتنګ بیتابی او د بلبل ناقراری لری – کله لکه یو ننګیالی پښتون د جنګ او جګړو په ذکر کښې وائي:

د افغان په ننګ مې وتړله توره
ننګیالی د زمانی خوشحال خټك یم

په بل ځای کښې د عشق او مینی له اثر لاندې راځی او پدې ډول له نام و ننګه خپله بی پروائی ښکاره کوی:

د ناموس خبرې مه کوه خوشحال ته
عاشقان له نام و ننګه بی پروا دی

هو! د خوشحال زړه لکه یو ګلاب له ډېری نازکۍ سره تېره اغزی هم لری او په شنو پاڼو کښې سور او رنګین معلومېږی همدغه سبب دی چه په یوه مصرع کښې خپله توره تېره کوی او په بله کښې ولول زلفې پدې ډول یادوی:

توره چه تېرېږی خوګذار لره کنه
زلفې چه ولول شی خو خپل یار لره کنه

خوشحال د پښتو او د پښتنو هغه شاعر دی چه وروسته تر یوه ادبی خزانه چه د پښتو د شعر د ضعف او مړاوی توب دوره ورته ویلی شو، دی لمړی سړی دی چه د شعر هنګامه ئې توده کړی او د یوه ادبی مجدد حیثیت ئی موندلی دی لکه چه دا مطلب دی پخپله هم پدې لاندې بیتو کښې بیانوی او د ځان په ښودنه کښې وایي:

چـه د شـعر شـاعر یـه مـذکور وشـو
قصـیدې لـرم غزالـه هـره بابـه
پـه تعریـف د دلبرانـو غزلونـه
طبیعـت مـی عطـائی نـه د تحصیل دی
پـه فارسـی ژبـه کـه نـور تـر مـا بهتـر دی
بنـدو بسـت د پښـتو شـعر مـا پیـدا کـړ
نـه ئـی وزن نـه تقطیـع نـه ئـی عـروض و
د غـزل نـه ئـې مقطـع نـه ئـې مطلـع وه
مګـر زه ئـی چـه ګویـا پـه شـاعری کـړم
پـه دا بنـد و بسـت بـه نـور تـر مـا بهتـر شـی
ګلسـتان زمـا د نظـم شـګفته شـو
ګلدستی ئې لـور پـه لـور پـه ملك خپری شـوې
هـر مضـمون تـه چـه د زړه توجـه وکـړم
درسـت دیـوان مـې لکـه بـاغ د علـم ګـنج دی
د دیـوان کـه مـی بیـت بیـت سـره حساب کـړی
پـه غـزل پـه ربـاعی مـې زړه مـین دی
پـه محشـر بـه مینـه ورمـه د سـتګدلو
زه مـداح د هیچـا نـه یـم بـې د ښـکلو
پـه ابـا او پـه اجـداد خـان و سـردار یـم
پـلار نیکـه مـې شـهیدان دی ګورتـه تللـی
کـه د جنـګ د پرهـارونو درتـه وایـم
یـو پرهـار بـه مـی لاروغ پـه وجـود نـه و
چـه قضـا د سـړی نـه وی سـړی نـه مـری
دا همـه زمـا د تـوری صـدقه ده

خـه خـو غـوږ باسـه زمـا پـه حسـب حـال
پـه حکمـت پـه نصیحت کښـې مـالا مـال
پـه صـفت د سـترګو وروځـو زلفـو خـال
کـه خبـریم د امـلا پـه اسـتعمال
پـه پښـتو ژبـه مـی مـه غـواړه مثـال
ګنـه شـعر د پښـتو و، غیـر سـیال
دوه مصـری ئـې د خفیـف بحـر دوه طـال
نـه صفت نـه ئـې تشـبیه نـه ئـې مثـال
پښـتانه ئـې پوهـول ایـزد تعـال
پـس لـه مـا چـه کـا د شـعر قیـل و قـال
پـری وهـی شـیدا بلبلـه پـر و بـال
تـر کابلـه تـر کشـمیره تـر بنګـال
طبیعـت ئـې راکـوی پـه اسـتعجال
پکښـې هـر رنګـه ګلونـه هـر نهـال
تـر خلویښـت زره پـه تېـر شـی پـه سـړ کال
چـه مـداح یـم د دلبـرو د جمـال
کـه پـیدا درنیـږی تلـه د اعمـال
د بـل چـا پـه صـفت نلـرم یـو قـال
کارنـامې لـرم د جنـګ او د جـدال
پښـتا پښـت مـی هنـر دا دی آل پـه آل
چـه لـه درده مـې پـه تـن و لکـه خـال
بـل پرهـار بـه مـی پـه تـن شـو یـا پـه ډال
کـه ئـی درست وجـود پـه غشـو شـی غربـال
پښـتانه چـه پرګنـی خـوری سـیورغال

خدایـه هـومره مهلـت ورکـړه پـه دنیاکښـې
چـه کـاړه کارونـه سـم کانـدې (خوشـحال)

نو ځنګه چه خوشحال خان پخپله وائی د پښتو د عروضی شعر په لاره کښې ده ډېر کار کړی او پخپل وخت کښې ئې د پښتو په شعر کښې ساری نه درلود، مګر د پښتو د شعر آینده ورته ښه ښکارېده او له ځانه بهترو شاعرانو ته منتظرو، بی له ښکلوئې د بل چا مداحی نه کوله او د سنګدلو معشوقو مینه ئې محشر ته هم د خپلی تلی د درنښت دپاره وربده – په دیوان کښې ئې هر راز ګلونه او نهالونه شته او د شعر ګلدستی ئې تر کابل او کشمیره رسېدلی دی. د نظم ګلستان ئې هماغه وخت غوړېدلی و او شیدا بلبلی پرې تېربدلی – طبعت ئې د مضامینو په ورکړه کښې په ډېره بیړه ورسره مرسته کوله او د دیوان بیتونه ئې تر ځلوبښت زرو زیات و، مګر د جنګ پرهارونه ئې هم په تن لړنه و، او ښت تر پښته ئې دغه د سربازی هنر درلود – نو هر کله چه خوشحال سره له شعره د تورې او ننګ و غیرت خاوند هم و، او سر و کارئی له جنګ او جګړو سره و، طبعاً د ده په شعر کښې هم د ننګ و غیرت خبرې خورا ډېرې دی او د پښتنو د احساساتو تحریك پکښې زښت ډېر لیدل کېږی بلکه همدغه شی د ده د شاعری اصلی او اساسی برخه ګڼل کېږی.

که مونږ د ده ټول هغه اشعار را ټول کړو چه د پښتنوالی او ننګ و غیرت تبلیغ پکښې دی یا د ده فخر او حماسه بلل کېږی نو یو لوی کتاب ورځنی جوړېږی او پدې فصل کښې نشی ځائېدلی، ځکه په یوڅو مثالو او نمونو اکتفا کوو.

یو ځای پخپله یوه قصیده کښې خوشحال خان د خپل ځان او خپلو ملګرو توره او توریالیتوب پدې ډول بیانوی:

پښتنو ځلمیو بیا لاسونه سره کړه	لکه باز منګولی سرې کا پخپل ښکار
سپینی تورې ئی ګلګونې کړی په وینو	په اهار کښې شګفته شو لاله زار
د خیبر دره ئې سره کړله په وینو	په کړپه ئی هم روان کړ دندوکار
ترکړ په تر باجوړه سمې غرونه	په لرزه په زلزله شوه په بار بار
په هغه لورې چه کېږی پنځم کال دی	هره ورځ د سپینو تورو خرپهار
درست پښتون تر قندهاره تر اټکه	سره یو د ننګ په کار پټ و اشکار
ګوره څو جنګونه وشول په هر لوری	خو د ځینو پښتنو نشته څه عار
اول جنګ د لوری شا د تهترو و	چه ځلوېښت زره مغل شوه تار په تار
خویندی لونه ئی په بند د پښتنو شوې	اس اوښان هاتیان الجه قطار قطار
دوهم جنګ میر حسینی په دوآبه کښې	چه ئی وتکېده سر لکه د مار
بیا له پسه د نوښهر د کوټ جنګ و	چه مې وکېښ تر مغلو خپل خمار
چه زما په یاد دی لوی جنګونه دا دی	د هلکو په هر لوری نشته شمار

همیشه فتح و نصرت دی لا تر اوسه
پس له دې ده بیا تکیه په کردګار

اورنګ زیب راته یو کال وشوچه پروت دی
په صورت خوار و حیران په زړه افکار

خزانې د هندوستان دی را خپرې شوې
سره مهران دی ننوزی په کهسار

دا د هېچا په اتلس فکره نه و،
چه به دا کارونه شی پیدا دیار

بله هېڅ لیدله نشی پیدا مینځ کښې
یا مغل د منځه ورك یا پښتون خوار

پیدا هسی وخت چه وخت د نام و ننګ دی
دا بی ننګه پښتانه کا څه رفتار

پښتانه چه نور څه فکر کا نا پوه دی
بی له توری خلاصی نشته په بل کار

افریدی مهمند شنواری ګوره څه کا
د مغلو لښکر پروت پر ننګرهار

زه تنها پکښې په غم د نام و ننګ یم
یوسف زیه فراغت په کښت و کار

مرګ زما په پوهه ښه دی تر ژوندونه
د عزت سره چه نه وی زیست روزګار

همیشه به په جهان کښې ژوندون نه وی
د خوشحال خټك به پاته شی یادګار

که مونږ د خوشحال په دیوان کښې غور وکړو او ټول اشعار ئې وګورو داسې راته ایسی چه دغه توریالی شاعر د ننګ و غیرت او پښتونولۍ په فکر کښې دومره ډوب دی چه په عاشقانه غزلو، د ځوی په مرثیه، د ګلو او ګلزار په ستاینه او خپله هره نغمه کښې دغه اصلی مضمون ځایوی او هېڅکله د تورې او ننګ خبره له خولی نه غورځوی، وګورئ! یو ځای د خپل ګران ځوی نظام نومی د مرګ ژړا پدی ډول کوی:

څه دا غونه ږدې په زړه باندې فلکه
چه نظام دی له ما بېل کړ خوا ئی ډکه

په لحد کښې هغه مخ خورې په چنجیو
چه د هېچا پرې پېزو نه وه ځوانکه

کشکی ځوان د پښتانه په ننګ کښې مړاوی
نه چه ګوره لره روان شو له تلتکه

چه د کام په ننګ کښې ومړ هغه ځویه
په عالم کښې د خپل پلار غاړه کا لکه

په بال ځای کښې له خپلی معشوقی او لیلی سره داسې خبری کوی چه د سر ښندلو او خونخوار لارو، د خون او قصاص کلمات ورځنی اوربدل کیږی او سړی ښه نه پوهیږی چه دی اصلاً خپله مینه او عشق و محبت ښکاره کوی که د خپل شجاعت او زړورتوب سندری وائی لکه پدې لاندې غزل کښې:

که زه نه وای عشق به تا لره بلل څوك
په پالنګ به دې دا هسې درختل څوك

واړه عشق دی چه ئی سر راته ګیاه کړ
ګنې زه په ځان مین د سرښندل څوك

بدرګه که محبت را سره نه وای		یك تنها به په خونخوارو لارو تلل ځوك
ته می وژنه د قصاص اندېښنه مکړه		د خپل خون په توربه ونیسم یو بل ځوك
تا پخپله سپینه خوله خوشحال ته ورکړه		ګڼه دی دا هسی شونډې ښکلول ځوك

که چیرې کومه نوی تشبیه روا وی او د چا له تقلید لاندی رانشی ویلی شم چه خوشحال ختك د لورو غرو باز دی چه د بلبل عشق پکښې حلول کړی او هماغه نغمه خدای ورکړیده.

یا په بل عبارت هغه بلبل دی چه د ښکار تېری منګولی هم لری. خوشحال که څه هم ټول عمر د جنګ او جګړو په سره اور کړېدلی دی بیا ئی هم د شاعری آب و تاب نه دی بایللی او نه ئې خپل لطیف ذوق ورك کړیدی لکه چه دا مفهوم دی پخپله هم پدی بیت کښې په شاعرانه ډول داسی ادا کوی:

که هر څو ئې په سره اور کښې لولپه کړی		د یاقوت د اوبو ډار د ګداز نشته

مګر دومره شویدی چه د ده په عشقی سندرو کښې حماسی ټکی او شجیعانه روح هم پیدا شوی او یو پښتنی رنګ ئی ورکړیدی د مثال په ډول ئې دا لاندی غزله وګورئ:

که نیولی زرکه باز پرېږدی له چنګه		زه به هم له لاسه پرېږدم شوخ و شنګه
ورپه ورکلی په کلی پسی ګرزه		درویزه که د دیدن مومی ملنګه
ګل که هرڅو پیدا باغ کښې ښایسته دی		که ئی وینې بیا اغزی لری له څنګه
ځودې توان رسی په لوی دریاب کښې ګرزه		په بیله کښې دې زوال وینم نهنګه
عاقبت به ککری وربانډې کښېږدی		ترخراغ چه کینې اوښی ګرزی پتنګه
هغه یار که په پالنګ راسره نشته		دا هم شکر چه ئې بوی ځی له پالنګه
چه ئی زړه دمعشوقو په مینه مست شی		د هغو سرېو څه له نام و ننګه
د غمزی په تیغ ئې خوښ ښه ئی خوشحاله		مړنی په روغ صورت نه ځی له جنګه

پدې غزله کښې اغاز او شروع پدی ډول شوېده چه دغه پښتون او ښکاری عاشق خپل ځان لکه یو باز داسی ګڼی او خپله شوخ وشنګه معشوقه له هغې زرکی سره تشبیه کوی چه د باز په منګولو کښېوتلی وی- په بل بیت کښې که څه هم د دیدن په درویزې پسی ځان ملنګ کوی او توره یا خانی هغه پلو ږدی مګر ببرته ورته ځان نهنګ معلومېږی او یو لوی دریاب ئې په نظر کښې ګرزی. وروسته تر دی چه بیا د حسن او جمال ډېوی ته ګوری نو ککری ایښودل او د غمزی په تیغ ځان زخمی کول ورته ښه ښکاره کېږی او د

خپل مړنتوب په تقاضا له دغه جنګه روغ صورت تلل ورته ښه نه ښکاره کېږی. همدغه شان په یوه بله غزله کښې وائي:

په څه دود ئې ځای نیولی ستا تر خنګ دی — د رقیب خبره مه منه بدرنګ دی
زه چه ډېر ډېر ستا له ډېره جوره ژاړم — تردوو چشمو می چشمه بحر د ګنګ دی
ښاپېریه دی په هورته هورته ګرزی — نن پدا لوری د ستا د با هوشرنګ دی
لاس ئی مه پرېږده له لاسه خولی ئی واخله — پرېوتلی په یاغی راجا قلنګ دی
په زړه مینه محبت په خوله کنځل کا — چه عجب زیبا د دوه مینو جنګ دی

وګورئ! پدې غزله کښې لمړی ځل ځان له ډېره جوره دومره ژړاند ښئ چه د ګنګ بحر ورته هېڅ دی مګر په آخره کښې د خپل هغه اصلی خوی او طبیعت په اثر کښې له یاغی راجا نه قلنګونه اخلی او هغه جنګ چه د خولی اخستلو په وخت کښی ئې له خپلی مینی څخه وینی زیبا بولی او بی له جنګه خپله غزله نشی ختمولی.
دغه شان د ده په اکثرو غزلو کښې سره له عاشقانه نیازه د زور او قوت توری او ټوپك ننګ و غیرت، شجاعت او سربازۍ خبری هم اورېدل کېږی مګر د غزلو آب و تاب ئې په ځای وی او نه ورځنی بېخونده کېږی، نو ویلی شو چه دا د توری او رزم شاعر په غزلو او بزمی سندروکښې هم د استادۍ حق لری او د ستایلو وړ دی ځکه چه دی د مینې او عشق له پانګې چه د شعر حقیقي سرمایه ده هماغسی برخه لری لکه چه د پښتونولۍ او ننګ و غیرت په دنیا کښې ئې لری او څنګه چه د پښتونولۍ له عالمه خبر دی هماغه شان له عشق او مینی، می او ساقۍ، سوز و ساز او عاشقانه دردونو سره هم آشنا دی د همدې لامله وائی:

چه څه درد د عشق لری تری به ځاېږم — که مومن دی که کافر دی که جهود
چا به بی د عشق له کاره بل کار نکړ — د خوشحال د خولې ویل که چا منلی

هو! دا توریالی عاشق مونږ ته پخپل عجیب و غریب ژوندون کښې هر هر څه راښئ او په حیرت کښې مو اچوی چه دغه راز عاشق او په جمال مین سړی څنګه دومره نورو چاروته وزګارېږی او د زمانې ننګیالۍ ورځنی جوړېږی یا په بل عبارت څنګه د دغومره سخت او کلك زړه خاوند څخه دغسې شاعر جوړېدی شی. همدغه یو سړی دی چه کله سپاهی، کله شاعر، کله مبلغ او کله صوفی کېږی هم. په ځینو ځایو کښې وائې:

په جهان د ننګيالي دی دا دوه کاره   يا به وخوري ککرۍ يا به کامران شي
تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی   که تمامه لار الوده شي په وينو
که په توره ئې جواب ورکړی مردی ده   که وجود دی څوك ازار کاندی په چوب
که آسمان دې د مزری په خوله کښې ورکړی   د مزری په خوله کښې مه پرېږده همت

او خپل ځان هم پدې ډول مونږ ته راښئ:

هر ملخ د سربازۍ له هنر څه زده   چه پدا هنر کښې سربندی پتنګ دی
لا تر اوسه ئې ماغزه په قرار نه دی   چا چه ما سره وهلی سر په سنګ دی
لا په خوب کښې په لرزه پرېوزی له کټه   چه د چا تر غوږو زما د توري شرنګ دی
که پدا دوره می ګوری هغه زه یم   چه مې داغ په خاطر اېښی د اورنګ دی
درست جهان مې ومغل وته خيبر کړ   ځای په ځای ئې پښتانه وته قلنګ دی
ځینې څه لوئی دعوی لرم په زړه کښې   ولی څه کړم چه پښتون واړه بی ننګ دی

مګر سر له دی ټولو خبرو کله چه د مینې عالم ته راځي نو بیا وائي:

د خانۍ د توري ځای نشته په عشق کښې   معشوقې وته مریی اوسه خوشحاله
که تر نوم او تر ننګ تير شوم پروا نشته   عاشق هر کله قدم پر ننګ و نام ږدی
د عاشق له نام و ننګه سره څه دی   څه می غم که اشنا مومم په پېغور کښې

اوس به مو پېژندلی وی چه زمونږ دغه نوموړی شاعر د عشق په کوڅو کښې بل څوك دی او بل سړی ورځنی جوړیږی څوك چه په رښتیا شاعر وی او شاعرانه مزاج لری هغه په شعر کښې همدغومره رنګونه لری او په وینا کښې ئې هر هر څه پیدا کیږی، کله لکه یو هوښیار سپین ږیری خلقو ته نصیحتونه کوی او کله لکه مجنون د لېونتوب صحرا ته اوزی، یوه ورځ د دنیا په لوړو ژورو، تورتم او رڼا، لمر او سپوږمۍ، باد و باران کښې فکرونه کوی او د یوه صوفی یا فلسفی ګمان پری کیږی مګر بله ورځ خان او ملك شي چه د جنګ و جګړو او ننګ و غیرت خبرې کوی.
که دغسی سړی مو کله نه وی لیدلی راشئ خوشحال خان ختك پخپل شعر او دیوان کښې وګورئ او ورته ښه ځیر شئ، د ده په وینا کښې سړی ته هر هر څه معلومیږی او سړی پری هر ګمان کولی شی، څوك به ئې د ځینو خبرو په استدلال د صوفیانو په ډله کښې شمېری او ځینې به ورته فلسفی وائی څوك به ئې یو څه بولی او څوك بل څه مګر

که سړی ورته شاعر ووائي او يو ربښتيانی شاعرئی وبولی دا نوم د ده په ټولو ويناؤ او ټولو اشعاو ښه صادقيږی او هيڅ اعتراض نشی وارديدلی ځکه چه شاعر همدغه معنی لری چه د هر چا له حال او زړه نه خبر شوی وی او په دغو ټولو خبرو پوهيږی يعنی کله د ښادمنو په خندا او کله د غمجنو په ژړا قسم خوری په يوه بيت کښې د اسمان نندارہ کوی او په بل کښې زمکی ته را ښکته کيږی، کله غم او کله غمخور شی، په يوه مصرع کښې ئې آه او په بله کښې خوشحالی وی.

يو ساعت د دنيا بی وفائی بيانوی او بل ساعت د اميدواری سندری وائي. که چيرې د خوشحال خان ديوان ولټوو، دغه راز ټولی خبری پکښې پيدا کولی شو او راته معلوميږی چه د شاعر په وينا کښې هر رنګ خبری پيدا کيږی، د ده د جنګ او جګړو خبری او د مينی او محبت سندرې خو مو د نمونو په ډول واوريدلی، اوس ئې څه عرفانی سندری هم واورئ چه د فلسفی او تصوف رنګ و خوند پکښې لږ لږ ليده شی.

لمړنی نمونه

دریاب څه د جالی دپاره نه ځی که څوك وائی
پخپله رضا درومی جاله هم ځان سره بيائی

په غرونو واوری اوری بارانونه په ملکونو
له هيچا خبرنه دی چه په مونږه هم څوك پائی

په دولس برجه ګرزی نمر پوره په دولس مياشتی
په دا خبردارنه دی چه صيفی دی که شتائی

په درست جهانکښې ګرزی باد حيران په څلور کنجه
په هر لوری چه ګرزی نا خبر چه څه پيمائی

مېوې غلې ګلونه ځنې رنګ رنګ نعمتونه
له مځکی پيدا کيږی مځکه پروته ګل ولائی

څلور واړه عنصره چاکران دی ای خوشحاله
چاکر هغه خدمت کا چه صاحب باندی فرمائی

دوهمه نمونه

خلق نادیده دی په خبرو پسی ځغلی
ځار تر عارفانو چه په حال دی پوهيدلی

دواو يا مذهبه پکښې هومره قيل و قال
واړه سرهوا پخپل مطلب پسې دی تللی

ډير دی کتابونه مشتمل په ډيرش حرفونه
کل واړه که ګوری له الفه دی زوولی

سل هی سل سيپه چه تی مات په يوه ځای کړی
سل به بلل نشی سره يو دی ماليدلی

واړه نور د لمر دی هم د ننه هم د باندې
هر چيرته دا نوردی په هر ښهر په هر کلی

زه خوشحال ختك يم درندانو په مذهب
نور ويل می نزده مختصر دی ما ليکلی

دریمه نمونه

وزیری له نوحه د طوفان په موج فناشی — زوی د اذر وموومی له ناره نه نجاة
کار د بل حکیم دی چه څه کاندی هغه کېږی — واړه سر درګم دي دا ابا دا امهاة
د خپل د ساعت د طبیعت دی که د نور څه — نیك زېږی له بدو له بد ذاتونه نیك ذات
هومره علم زده کړی چه پرښتوته سبق ورکړی — بیا هم خبر نه وی د جهان په ترهات
رددی که مقبول دی که معقول که نا معقول دی — ګوره ننداره کړه تر دادم مه وهه زیاة
سر په سجده کښیږدی وائی نمونځ کوم خوشحاله — زړه ته نظر نکړی پکښې څو لات و مناة

څلورمه نمونه

دا چه وائی چه دا بد کړی یا دا ښه کړی — که رښتیا وایم زه نه یم واړه ته کړی
څه چه اوس و واړه خلقو ته رسیږی — چه دي کړی په ازل دی هغه کړه کړی
په یوه محکه یوه باغوان کرلی — عباسی ګلونه زېړو سپین ورسره کړی
د سحر ګټنه ډېره ده تر هر څه — ځینې ځینې ورته ویښ ځینې اوده کړی

الوده ړلی درغی درګاه ته
هیڅ می نزده چه بد حال د خوشحال څه کړی

خوشحال که څه هم په شعر او ادب کښې د هر راز مضامینو خاوند دی او په دیوان کښې ئې هر راز موضوعات پیدا کیږی چه ځینې کسان به پکښې تصوفی مسایل پیدا کوی او ځینې به پکښې علمی شواهد ومومی، څوك به ئې یو اخلاقی معلم او مربی بولی او بعضی به نور نور نومونه پری ږدی مګر وروسته تر یوه عمومی نظره هر چاته معلومیږی چه دی اصلاً د پښتو یو رزمی شاعردی او په اشعارو کښې ئې د نارینتوب او ننګ و غیرت روح ډېر ځلښت لری. پدی کښې هیڅ شك نشته چه خوشحال یو پیاوړی شاعر او په ټوله معنی د پښتنو شاعر دی ځکه چه دی خپل شعر او شاعرانه طبیعت له پښتنو نه نه دی بېل کړی او کوم بل عالم ته ئې نه دی بیولی، ښائی چه مونږ په پښتو کښې ځینې ډېر ښه شاعران پیدا کړو چه د محض شاعریت په لحاظ به ډېر لوړ مقام لری مګر په شعر کښې به ئې د پښتونولیٔ مضاهر نه وی او د کلام له روح او خصوصیت څخه به ئې دا نه معلومیږی چه دا پښتون شاعر دی او د پښتنولیٔ له افکارو سره د شعر او شاعری دنیا ته راغلی دی مګر د خوشحال شاعری داسی نه ده او د ده پښتنواله د ده په شعر کښې لکه لمر ښکاره دی، د همدی لامله د پښتو لوړه ادبی جایزه د ده په نامه ورکول کیږی او دا امتیاز په ټولو پښتنو شاعرانو کښې یوازې د همده په برخه شویدی ځکه چه د ده اشعار

لفظاً او معناً، فکراً او روحاً د پښتو اشعار بلل کېږی او د پښتنو روحیات او پښتنی تخیل پکښې له ورا ځلیږی- که فرضاً کوم مقتدر شاعر د ده دیوان په بله ژبه واړوی او له پښتو قالب نه ئې وباسی بیا ئې هم خلق پېژنی چه د یوه پښتون خبری دی او په پښتو اړه لری د ده په اشعارو کښې علاوه له پښتنی روح او فکر څخه ډېری نوری خبری هم شته چه د پښتنو حال و احوال او خوی و خصلت څرګندوی، ځینو پښتنو ته بد وائی او د ځینو ستاینه کوی، د ځینو قومونو یو راز عادات او د ځینو بل راز خویونه ښئ چه پدې باب کښې کله کله څېرې او قیافې هم بیانوي او خبره ئې هجوی ته رسېږی ځکه چه دا زورور شاعر پخپل تنقید کښې هم پوره زړورتوب او صریحه لهجه لری چه ځینو خلقو ته پېغورونه او تانی ورکوی او ځینو بی ننګو ته په ښکاره کنځلی کوی چه دلته ئې مثالونه او نمونی ښودل ښه نه ایسی او ضرورت ورته نشته.

خوشحال خان که څه هم پخپلو اشعارو کښې یو بی قیده او بی پروا سړی معلومېږی او داسی ایسی چه ده به د ښکلو په مینه او حسن پرستۍ کښې نور هر څه هېر کړی وی مګر سره له دی یوه خدائی مینه ئی هم په زړه کښې پرته ده او دغه محبت ئې هیڅ کله نه دی هېر کړی، یو ځای خپله دغه مینه پدې ډول ښکاره کوی:

خدایه که زه تا ته نزدی کېږم په افلاس
زرمې کند په غاړه کړه یو مات کجکول په لاس

ته که پدا خوښ ئې چه خاوند د ملك و مال وم
مال و ملك مې هومره کړی چه تېروی تر قیاس

توان د طاعت راکړه چه اخلاص ورسره مل وی
نه هغه طاعت چه شی په رسم و په لباس

یا بارې کریمه! د خوشحال ختك دا خواست دی
تل د ده په زړه کښې لری ټینګ د دین اساس

خوشحال لکه څنګه چه د پښتنی ننګ د په ځای کولو ارزو لری د خدای د بندګی او اطاعت ارزو هم ورسره ده او په بندی خانه کښې لا دواړه نیتونه پدی ډول ښکاره کوی.

پس له بنده دی دا عزم
د خوشحال د خاطر جزم

یا نیولی مخ مکې ته
یا مغلو سره رزم

عبدالقادر خان ختټک

وروسته تر خوشحالخانه د ده زامنو او لمسیو هم د پښتو شعر په ښه شان پاللی او د دولسم قرن تر آخره پوری د ختکو د سرشار طبیعت موجونه او څپې نه دی ناستی د خوشحال هر زوی او لمسی د شعر جنډه جګه کړی او مونږ ته ئې په شعر کښې ادبی شاهکارونه پرې ایښی دی چه دلته د اختصار له کبله یوازې د عبدالقادر خان په شعر او شاعرۍ لږه رڼا لوېږی.

عبدالقادر خان د خوشحال خان زوی چه تولد ئی د (۱۰۶۲) په شاوخوا کښې او عمرئی تخمیناً د شپېتو کالو په حدودو کښې معلومېږی د پښتو په شعر کښې یو خوږ دیوان او په پښتو کښې نور ښه ښه تالیفات او آثار هم لری، په شعر کښې ئی سادګی او روانی ځرګنده ده او د بداعت جنبه ئی هم قوی ده، د ده د شعر مخه د مینی او محبت لور ته زیاته معلومېږی او هغومره چه خوشحال خان پخپل شعر او شاعرۍ کښې حماسی آهنګ درلود، دی ئی نلری، په اشعارو کښې ئې څه ډېره زیاته مبالغه او شاعرانه اغراق هم نه لیدل کېږی، د عشق او مینی اظهار هم په یوه معتدل ډول کوی او پدی باب کښې د خاموشۍ طرفدار دی – دنیا او عالم ورته د جمال مظهر ښکاره کېږی او لکه یو صوفی په هر څه کښې د خپل دلبر مخ او جلوه وینی، له همدغی لاری دی هم د وحدت الوجود فلسفی ته نزدی کېږی او د عشق عظمت د جمال او جلال اثارو ته په یوه ډېر وسیع نظر ګوری. دا مضمون ښائی چه ډېرو شاعرانو ادا کړی وی او په مختلفو پیرایو کښې له نظره تېر شوی وی مګر عبدالقادر خان ئی پداسی ډول بیانوی چه سړی ته بیخی نوی او ناخکلی مضمون ایسی، پدی لاندی بیتونو کښې ورته ځیر شئ:

دلبر مخ راته ښئ په هر آئین کښې — که په تور کښې جلوه ګر شی که په سپین کښې
ګه په زلفو کښې ځای وکا زړه را کاږی — ګه په سترګو په رخسار او په جبین کښې
کله کله په ترسا کښې مخ ځرګند کا — د صنعان په دود ئې وران کاندی په دین کښې
په څراغ کښې تجلا و کاپتنګ ته — بلبلانو ته ښکاره شی په نسرین کښې
نور و نارئې د جمال جلال اثر دی — قهر مهر ئې په تریخ او په شیرین کښې
که اثرئې د لبانو پکښې نه وای — نه به و، هومره خواږه په انګبین کښې
لویه خدایه عشق یو څه رنګه لوی شی دی — چه ئې ځای نشی په چرخ او په زمین کښې
په هر څه کښې ګوره یار عبدالقادره — که دی نشته شك ګمان پخپل یقین کښې

له دې شعره دومره معلومېږی چه د ده په نظر کښې جمال او ښکلیتوب، عشق او مینه دغه شی نه دی چه عام خلق ورته ګوری او تعبیرونه ورځنی کوی بلکه د عرفان او تصوف له لوری ئې ورته کتلی او په شعر کښې ئې عارفانه کیف پیدا شویدی.

په یوه بل ځای کښې هم په یوه سندره کښې لمړی ځل خپل عشق سړی ته داسی ښئ چه کومه ښکلی او دلبره معشوقه په مخ ورغلی ده او ده زړه پری بایللی مګر په اخره کښې معلومېږی چه دی په یوه مجهوله لیلی مین دی چه یوی برېښنا غوندی ئې ترسترګو شوی او بیا ورکه شوېده چه دی ورځنی هېڅ خبر نه دی او نه پوهېږی چه ځمکی ته ولاړه او که آسمان ته وختله؟ څه شوه او چیرته ولاړه؟ سندره دا ده:

په لاره تلمه په مخه راغله یوه دلبره پری رخساره
د نمر په شانه لاتری روښانه په ښکلی مخ وه هغه ټکاره

بی میومسته خوله نیست وهسته ډکه له نازه خالی له نیازه
سر تر قدمه ثابته روغه له هره عیبه پا که ویزاره

مخ ئې ځرګندونظر پرې بندو، دمخ شغلی ئې دمخ حجات وې
په خیال خیال تلله نظرئې نکړ، هرګز وچاته له کبروعاره

له ما غایبه لکه برېښنا شوه په مځکه لاړه که په سما شوه
هېڅ نه پوهېږم چه چیرته دا شوه راته ووایه! اې خبرداره

هوس ئې ویوړ غم ئې راپرېښود داغ ئې یانوی راباندی کښېښود
مقصود ئی دا دی عبدالقادره اوس پسې ګرزه سینه افګاره

د عبدالقادر خان په عاشقانه غزلو او سندرو کښې سړی د شهوت پرستۍ څه ډېری مظاهرې نه وینی او نه له خپلی معشوقی نه هر هر ځای په غېږ خوله د بوس و کنار سوالونه کوی د ده له اشعارو نه سړی استنباط کولی شی چه دی محبت په تور او سپین پوری مربوط نه ګڼی او نه هغه څوك صاحب جمال بولی چه کړه وړه ئې ښه وی بلکه عشق یوه ازلی برخه او حسن هم یو اثر بولی چه له تور او سپین، کړو وړو څخه ما سوادی – پخپل یوه شعر کښې چه دی د وصال د شپی تصور او آرزو کوی داسی ایسی چه دی له خپلی معشوقی نه دیوی رښتیانۍ مینی طمع لری او بی له دلداری نه نور هېڅ نه غواړی یعنی همدا ارماند لری چه زه په ځیر ځیر ستا مخ ته وګورم او پخپلو اوښکو او ژړا کښې درته د خپلی مینی اظهار وکړم ته را پاڅېږې زما اوښکی پاکې کړې، ډاډ راکړې، او دلاسا می کړې، په آخر کښې ته هم راسره وژاړې او دواړه د دی دپاره چه یو د بل بیلتون ونه وینو خپل مرګ له بل نه د مخه وغواړو او هر یو بل ته د ډېر عمر دعا وکو.

شعر دا دی:

زه دې درسته شپه ځیر ځیر و مخ ته ګورم
ته ناظرو خپلو ښو ته له حیا شې

چه خوب درشی سر زما په زنګون کېږدې
د غنچی غوندې اوده په غیږ زما شې

ز دې مـــخ تـــه كاتـــه كـــړم پـــه ورتې ورتې ژاړم   چـه اخـر بـه يـوه ورځ لـه مـا جـدا شـې
زمـــا اوښـــكې پـــه رخســـار د تـــاپر يـــو وزی   ويښ لـه خوبـه لكـه ګـل پـه شـبنم بيا شـې
پـه رويمـال مـې اوښـكی وچـې كـړی ډاډ راكـړی   زه فريـاد كـړم تـه زمـا پـه دلاسـا شـې
تېنګـــــوې ژړا زمــــــا د زړه دپـــــــاره   چـه غريـو زور دربانـدې وكـړی پـه ژړا شـی
زه تـــر تـــا لمـــړی مـــرګ غـــواړم تـــه ترمانـــه   زه و تـا تـه تـه و مـا تـه پـه دعـا شـی

پدې بيتو كښې علاوه پدې چه يوه مجرده او پاكه مينه پكښې جلوه كوی او سړی پوهوی چه د يوه شاعر زړه څه غواړی؟ او څه ارزو لری؟ ډېر نازك كيفيتونه او شاعرانه نكات هم پكښې شته چه د تصوير او تعبير په لحاظ يو خوږ او ساده شعر ګڼل كيږی – د يوه عاشق ځير ځير كتل اورمرو د دی باعث كيږی چه معشوقه له ډيری حيا خپلو پښو او د زمكی خواته وګوری او بيا خپل سر د خوب په وخت كښې د خپل مين په زنګانه كيږدی چه هغه ورځنی داسی تعبير وكړی چه لكه غنچه زما په غيږ كښې اوده شوه، پدی وخت كښې طبعاً دی ديوی ورځی د جدائی په غم ژاړی او اوښكی ئې د هغی په مخ توئيږی هغه راويښيږی مګر شاعر ئی داسی بولی لكه ګل چه په شبنم راولېږی او غوړيږی په دغه حال كښې چه معشوقه خپل عاشق د خپل هجر په غم كښې ژړاند وينی زړه ئی سوزی او دغه قيمتی اوښكی پخپل رويمال وچوی، ده ته ډاډ او تسلی وركوی مګر ژړائی نه دريږی او هماغه شان ئې مړې مړې اوښكی پر مخ راځی په اخر كښې معشوقه هم كه هر څو خپله ژړا ټينګوی بی اختياره په ژړا كيږی او د خپل مين د بلی ورځی بېلتون ورته دومره ګران ښكاره كيږی چه د خپل مرګ ارزو تر هغه پخوا كوی او دواړه يو بل ته يوراز دعاګانې كوی چه په حقيقت كښې هر يو د بل د دعا نه قبلېده غواړی.
دا خوږ ژبی او مقتدر شاعر به مو د دی څو شعرونو په رڼا كښې څه نه څه پېژندلی وی او د شعر رنګ و كيف به ئې هم لږو ډېر معلوم شوی وی او س ئې يو څو نور شعرونه هم د نمونو په ډول وګورئ ځكه چه د يوه شاعر شاعری څنګه چه له خپلو اشعارو معلوميږی هغومره تبصره كونكو په وينا كښې نه معلوميږی او كېدی شی چه ليدونكی ئې په اشعارو كښې بل شان وپيژنی.

لمړی نمونه

حقیقت د عشق په خوله ویلی نشی
دغه اور بی دله نور سهلی نشی

درسته شپه ناری وهم د یار له درده
همسایه می په شپه خوب کولی نشی

د زړه مست لره د زلفو ځنځیر بویه
په اوسپن ځنځیر دا مست تړلی نشی

پدا باغ کښې ډیر ګلونه شګفته شوه
پکښې یو د یار په رنګ لیدلی نشی

ما د یار د مخ په باغ کښې دی لیدلی
چاوی دا چه تور نرګس موندلی نشی

په هر دم عبدالقادر هسی پیالی چښی
چه یو ګوټ ئی کاینات زغملی نشی

دوهمه نمونه

محبت په تور په سپین راغلی نه دی
په اصیل او په کمین راغلی نه دی

عشق عطا ده ازلی چه په چا وشی
په ارشاد او په تلقین راغلی نه دی

بیهوده په عشق کښې خواست کوی د صبر
د دی خواست هر ګز آمین راغلی نه دی

په راتله ئې بنایسته د ځمکی مخ شه
په دا شان څوك په زمین راغلی نه دی

په دکان د عطار هومره خلق پنډوی
خو په زلفو عنبرین راغلی نه دی

دریمه نمونه

مخ دی لکه نمر دی تر نسبت ئی نمر مثال دی
څوك به وائی هسی چه نمر ستا د مخ مثال دی

سخت دی په سړی باندی نیژدی بیلتون تر لری
یار چه لیده نشی تر دکن لری دیوا ل دی

وائی چه وبا ل دی چه نظر کا وښه مخ ته
ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی

حسن یو اثر دی چه په مخ کښې د چا وشی
نه چه کړه وړه ښه لری هغه صاحب جمال دی

څه برکت ناك دی د عشق خم ورته حیران یم
څوخلق پری مست شوه دی لا هسې مالامال دی

هر چه سوختګان دی په خاطر به ئی لګیږی
اور می د ټټر چه سر وهلی تر مقال دی

زړه لری بډای عبدالقادر تر بادشاهانو
څه شو که په کور کښې دنیا نلری کنګال دی

څلورمه نمونه

زړه مدام راته ویل کاندی چه ژاړه
په ژړا ژړا بېل شوی مېن غواړه

په طلب ئې د دنیا ودانی پرېږده
لېونیو غوندی ګرزه په ویجاړه

مسلی دبی ننګی ورپسی لنګ کړه
د ناموس پروا هېڅ مکړه وئی نغاړه

د مکی څنځیر دې نور نیسی په لاس کښې
مانیولی دی د یار زلفینی دواړه

په خواری مونده شی کام له ډبر زړونو
په محنت سره سره زرخېږی له کاړه

تل دیار په مینه مست عبدالقادر دی
که نور مست وی له شرابه یا لتاړه

پنځمه نمونه

د مېړونو هغه شته چه د تا نشته
مه وایه چه زما نشته د چا نشته

سترګو ربه څه باور وربانــدی کاندی
که ړانده ناری وهی چه رڼا نشته

د سبا په حال غوټۍ د نوبهار زده
د خزان وهلی وائی سبا نشته

ستا په بوی چه همګی ړانده بینا شول
ستا له بویه بی یعقوبه اشنا نشته

وائی خار و خس جارو کړه چه زه درشم
خار و خس خو به هم زه یم بی ما نشته

هر سحر سترګی د ګل په اوښو ډکی
پدا باغ کښې بی ژړلو خندا نشته

شپږمه نمونه

دریغه نور غمونه لرې شوای له دله
یکښې غم د خپل اشنا وی تل تر تله

شبنم وصل د ګل بیا مونده خموش شو
تری محرومه شوه چه شور کاندی بلبله

بنه چه ژبه دی قلم شوه په مجلس کښې
شمع تا چه د خپل سوز قصه ویله

عاشق هېڅ د عشق له سوزه خبر نه و
دا لمبه پری معشوقی ولګوله

د فانوس پرده کښې څراغ کله پټېږی
که ئې مخ په پلوپټ و مالیدله

په ما تم د پروانه چه ځان ئې وسو
شمع او پر تندی بل کړ ګرزېدله

درسته شپه دې په ماتم عبدالقادر کړ
نه بی غمه په پالنګ باندی څمله

عبدالقادر خان پخپل شعر کښې تصوفی مضامین هم راوړی او داسی معلومېږی چه پدی خوا کښې هم ښه عمیق معلومات لری یا په بل عبارت د عارفانه سندرو او صوفیانه مزاج

خاوند هم دی، دنیا ته هم په کم نظر ګوری او د زاهد په مقابل کښې د رندانو ملګری دی لکه چه وائي:

د زاهد شرب جدا د رند جدا دی — له ماهی به کله کار د سمندر شی

پدی بیت کښې چه دی کوم مثالونه د زاهد اورند دپاره راوړی معلومېږی چه دی دی دواړو ته په څه نظر ګوری او کوم لورته میل لری – د ده د تصوفی افکارو او صوفیت رنګ له دی شعره هم معلومېږی.

چه وجود د ذری شته هومره ذره ده — خو چه محوه خپل وجود کاندی افتاب شی
د هستئ نوم هغه وخت وربانـدی نښائی — امیخته چه له محیط سره سیلاب شی
د عنصر له چار دیواله چه راووزی — اروېده لیده ئی واړه بی حجاب شی
وهر لوری ته چه مخ کا نمونځ ئي کېږی — چه قبله ئي د یار مخ وروځی محراب شی
په ځنبل د سترګو ځی تر شرق وغربه — تر نظر د عارفانو تله شتاب شی

د مهمندو دوره

رحمان بابا او حمید

د خټکو دوره لا هماغسې په قوت کښې ده او د خوشحال شاعری په هماغه پوخوالی د ده په زامنو او نمسیانو کښې ځان ښکاره کوی چه ناڅاپه د مهمندو په کورنۍ کښې د شعر او ادب دوه پاخه استاذان او امامان پیدا کېږی چه یو عبدالرحمن بابا او بل ماشوخیل حمید دی، د دوی شعر او شاعری له پخوا وخته بل راز ایسی او هر یو د پښتو شعر ته نوی رنګ ورکوی، دا رنګونه د پښتو روستیو شاعرانو ته ډېر ښه ښکاره کېږی او کوښښ کوی چه خپل شعر پری رنګین او ښایسته کړی، یعنی څوك د یوه او څوك دبل شاګردی کوی – دا دوه نومورۍ او پاخه شاعران په ټولو پښتنو کښې یو عام شهرت پیدا کوی، او لرې نزدې ټول پښتانه ورته په درنه سترګه ګوری.

داسی پښتون به نه وی چه دغه د شعر او ادب مشران به نه پېژنی او نه به ئې ستائی – په ډېرو ادبی محافلو کښې ګورو چه د دوی په شعر او شاعرۍ خبری کېږی او هر څوك ورسره مخصوصه دلچسپي لری ځکه چه دا دوه ملی استاذان لکه دوه غټ او روښانه ستوری وړاندې وروسته دنیا ته راغلی او هر یوه له ځانه سره نوی رڼا راوړې ده.

رحمان بابا د پټې خزانې په استناد په ۱۰۴۲ کښې یعنی تر خوشحال خان خټکه شل کاله وروسته زوکړی او تر ۱۱۱۸ پوری ئې ژوند یقینی دی – د حمید د زوکړې نېټه د

پښتانه شعراؤ په وينا په ۱۱۰۰ کښې معلومېږی چه تر ۳۷ کلنۍ پورې ئې ژوند په يقين سره معلوم دی نو دوی دواړه د خټکو د شاعرۍ په عين شور و زور کښې پيدا شويدی او د دوی په مقابل کښې خټکو پياوړی شاعران درلودل، خوشحال خو خپله تر ۱۰۸۰ پورې ژوندی ښکاره کېږی او سړی ويلی شی چه د رحمان بابا د شاعرۍ ابتدا او د ده انتها به سره يو ځای شوی وی، او که فرضاً د رحمان بابا شاعری تر خوشحالخان وروسته شروع شوی وی نو په خټکو کښې خو لکه عبدالقادر خان او اشرف خان هجری او داسی نور ښه ښه شاعران موجود و، او د خوشحال خان د کورنی روستی شاعر عليخان خټك چه تر ۱۱۱۸ پورې ئی د ژوند پته لګېږی د يوې ښې قريحی او قوی شاعرۍ خاوند دی او سړی ويلی شی چه د دغسی پياوړو او پخو شاعرانو په وخت کښې دغسی امتياز او شهرت پيدا کول لکه رحمان بابا او حميد چه ئې لری څه آسانه کار نه دی – په داسې وخت ډېر قوت په کار دی چه يو شاعر خپل ځان او خپل شعر عام او مشهور و مقبول کړی.

او روستنی شاعران لکه پير محمد کاکړ چه د خپل وخت ممتاز او پوخ شاعر دی د رحمان بابا شاعرۍ ته پداسې نظر وګوري چه د خوشحال تشبيه ورسره وکړي او و وائي:

هېڅ تر شعر د رحمان به ډېر کم نه وی ‌ ‌ ‌ ‌ ومنصف ته د خټك خوشحالخان شعر

دا معلومه ده چه هر څوك چه يو شی له بل سره مشابه کوی نو هغه بل ئی په نظر کښې زيات ښکاری او ښه ورته ايسی- هر کله چه دلته د خټکو او مهمندو د شاعرۍ مقايسه او موازنه مطلب نه دی نو له دی خبرې تېرېږو او د مهمندو د دغو دوو مشهورو شاعرانو د شعر او شاعرۍ رنګ په لاندينی ډول لړ او ډېر ښيو:

د دوی د شاعرانه فيضان او سپېڅلی نور څخه دېر تياره کورونه رڼا شوي او ډېرو ځايو ته ئې سپينی پلوشی رسېدلي دي.

د دوی ادبی مکتبونه تر اوسه پورې داسې جاری دی چه د تعطيل ورځې او جمعه يا پنجشنبه پکښې هېڅکله نه وی. د دوی د شاعرۍ دوه لوی بحرونه که څه هم څنګ په څنګ او يو ځای بهېږی مګر بيا هم يو غيبی برزخ د دواړو تر مينځ شته چه يو له بله ئې په هر څه کښې بېلوی او هر څوك ئې فرق کولی شی.

د دوی د ادبی ګلزارونو رنګ و بوی له وراملعوم دی او د سريندو اوازونه ئې هم په ښه شان پېژندل کېږی خو دا پېژندنه د ټولو په نظر کښې يو راز نه ده او هر څوك ئې يو شان نه وينی، دا يو خوب دی چه هر سړی ئې ببل ببل تعبير کوی او ډېرې خواوې لری، سړی چه د ننګرهار او سپين غره ادبی فضا او افق ته ګوری لکه قوس و قزح څو ډوله

رنګونه ئې تر سترګو کېږي چه رحمان او حميد پکښې ځان ښکاره کوی مګر دا رنګونه سره له دې چه ښکاره امتياز لری بيا هم يو له بله سره ګډ شوی او تداخل پکښې راغلی دی. دی رنګونو بريد اوسيمه معلومول يا د دې جغرافيې ليکل څه اسانه کار نه دی.
زه به کوښښ وکړم چه د دوی د شعر او ادب نوعيت څه نه څه وښيم مګر زما د اټکل ټال به هم لکه د بوډۍ ټال داسی وی چه يوه هوائی ننداره به بلل کېږی ځکه چه دلته ډېر داسی شيان مخی ته راځی چه زه ئې خوند څکم مګر تفصيل ئې نشم کولی.
سړی په ډېرو خوږو او خوندورو شيانو ژبه ټکوی او خواږه يا ښه ورته وائی مګر هر څوك پوهېږی چه ټول خواږه او خوندور شيان يو راز نه دی.
ډېرو شيانو ته سړی سپين يا تور وائی مګر څنګه چه سپين او تور يو له بله فرق لری همدغه راز هر يو پخپل کور کښې هم درجی او مراتب لری چه تفاوت ئې ثابت او محقق دی نو زما تبصره به هر ګوره د يوې نقشی مثال لری چه لوی لوی غرونه او ډك ډك سيندونه به پکښې لکه خطوط داسی ښکاری او يو اجمالی لوری لودن به سړی ته ښئ مګر لوړې ژورې به ئې څوك نه وينی او نه به پکښې د هيوادونو بهار او خزان معلومېږی خو دا به ټول زما نقصان نه وی د موضوع تقاضا به هم پکښې دخل لری.
سړی چه يوی عمومی هنګامې ته غوږ ونيسی يا د دوی دواړو ديوانونو ته له وراګوری داسی معلومېږی لکه چه رحمان بابا يو اخلاقی او لارښوونکی شاعر وی چه خلقو ته د شعر په شپېلۍ او د عشق په نغمه کښې د ژوندانه سمه لار ښئ او د بلبلو په ژبه حکيمانه خبری کوی مګر حميد د ښکلو او نازولو شنو خالو، تورو سترګو، خط و کاکل ته هر ساعت سترګکونه وهی او لکه پتنګ په سوزېدونکی شمع ځان جليا کوی. رحمان بابا زيات ميل عشق پرستۍ ته لری او حميد د حسن پرستۍ بيرغ هسك کړېدی – دی وائی:

د حميد زندګاني د يار په مخ ده	ناقصان به ئې ژوندی بولی په سا

مګر رحمان بابا عشق او مينه هغه څه بولی چه بايد خپل ژوند هم ورځنی ځار کړی.
ځينی کسان د رحمان بابا او حميد ادبی مکتبونه پدی راز بېلوی چه حميد د نازکخيالی استاد ګڼی او رحمان ته د ساده او خوږی انشا حق ورکوی، يا هغه د جمال اودی د معنی منادی ګڼی، زه دا منم چه د رحمان بابا د عشق قبله له مادی حسن څخه پورته ده او يوازې ښايست يا تش ښکليتوب د ده مخه نه ده بنده کړی بلکه دی له دی ښايسته او رنګينو پردو هغه خوا هم ځينې تجليات ګوری او د مينی په صافه هنداره کښې ماورا له حسنه نور شيان هم وينی – د ده عشق او محبت د حسن او سنيګار مولود نه دی بلکه د ده په نزد حسن د عشق په اعتبار نامه چلېږی او په همدغه سکه قدر پيدا کوی.

لکه چه پدې بيتونو کښې دا مطلب په ښه شان څرګندوی:

نــار د عشــق پــرورش مــی لــه عشــقه — هسې نـه چـه د خوبـانو پـه سـينګار شـی
هـيڅ موقـوف د معشـوقې پـه حسـن نـه دی — د عاشــق خــاطر پخپلــه مينــه ښـاد دی
حسـن واړه د عاشـق پـه عشـق موقـوف دی — معشــوقه کــه وی جــوړی کــه ښــاپېری
عشـق دی دا چـه معشـوقه شـوو عاشـق تـه — ښــه رخســار د مهرويــانو پــه اســلوب

مګر د دې خبرې معنی دا نه ده چه د رحمان بابا شعر کښې غزلی آهنګ او شعری جاذبه له چا نه کمه ده يا دا چه ده د حسن او ښايست ننداره نده کړی او د نازکيخالۍ برخه ئې لږه ده. همدارنګه حميد هم يوازی د تش خيال خاوند نه دی بلکه د ننګ و نام پوره طرفدار او د تن اسانۍ دښمن هم دی – د درس او مکتب دروازی ته ئې هم هلکان را بللی او د يتيمانو اوښکی ئې هم پخپلو لستونو پاکی کړيدی، د عشق او مينی دپاره ئې هر راز ذلت ته سر نيولی مګر د طمع ځنځير ئې په غاړه نه دی پری اېښی(۱)[1] د چا مغلواله ئې کله نه ده تېره کړی مګر هېڅ کله ئې له خدايه داسی دروندوالی هم نه دی غوښتی چه په چا باندی بار شی(۲)[2] زه اوس دلته په دی مقاله کښې د دی دواړو نوموړو شاعرانو په شعر باندی هغه شان تبصره نشم کولی چه د موضوع حق پوره ادا شی او ټول خصوصيات ئې وښودل شی مګر څه نه څه به ځينو ټکو ته اشاره وکړم چه د دوی د کلام د افادې ډول او هغه کيف چه د دوی په شعر کښې ليدل کېږی تر يوه حده وښودل شی.

لکه چه رحمان بابا پخپله شاعرۍ کښې له عشق او مينی ډېر متاثر دی او هر هر ځای دغه مضمون په راز راز پيرايو کښې ادا کوی، حميد هم د محبت سوز و ګداز ناقراره کړی او په متعددو ځايو کښې له عشق نه فريادونه کوی، يعنی يو د عشق ستاينه کوی او اعلی مرتبه ئې بولی او بل ئې اسمانی تندر او توره بلا ګڼی يا ورځنی په سرو لمبو او غم باندی تعبيرونه کوی چه دغه دی دلته ئې نمونی ښيو.

رحمان بابا او عشق:

دا جهـان دی خـدای لـه عشـقه پيـدا کـړی — د جملــــه و مخلوقـــــاتو پــــلار دی دا
تـر عشـق غـوره بـل څـه کـار پـه جهـان نشـته — تـــر همــــه کـــارونو غـــوره کـــار دی دا

[1] نور قيدونه واړه سهل دی حميده — خو په غاړه دې د طمع ځنځير مشه
[2] د خسرې په څېر سپك ښه يم بی قدره — خدای مې مکړه هسی دروند چه په چا بار شم

که اعلی مرتبه غواړې عاشقی ده
څو د عشق په خمخانه ئې داخل نکړم
عاشقان په عشق کښې واړه سلطانان دی
عشق یو داد دی په عشق باندی له خدایه
عشق عاشق لره یو هسی پیر استاد دی
د رحمان په عاشقۍ کښې سترګی وشوې
عشق د نفس له خاصیته منزه دی
و آسمان ته لاس د عقل نه رسیږی
بی د عشقه که مې عیب که مې هنر دی
مرتبه که د عشق شی ورته څرګنده

نور همه واړه ادنی دی ادنی مشی
پخته نه دی دغه عقل خام زما
پدې شهر کښې نیستګار او ناتوان نشته
هسی نه چه یائی پیری یا ئی پلوری
چه به نه وی بل دا هسی پیر استاد
څوك چه وائې عاشق ړوند دی هغه خوار شه
کار د سترګو به څوك څه رنګ په دهان کا
دا څوعشق دی چه په عرش کرسی قدم ږدی
ما غوځ کړیدی له ځانه بل پیوند
ملایك به واړه وائې چه بشر وای

حمید او عشق:

چه نازل شو د عشق تندر له اسمانه
ما هم زده چه عاشقی توره بلا ده
چه د عشق په غم اباد یم ډیره شوی
په ځوانۍ د عشق غمونو حمید زوړ کړ
کامیابی په عشق کښې نشته زړه چول دی
رستمان د صبر زهد ستا په عشق کښې
عاشقی به ئې آخر تر ښې سپك کړی
د عشق بار چه اسمان ځمکی ساهه نشو
لکه لوبی هلکان په لیونو کا
هر ساعت لکه خلیل په عاشقی کښې
هسې زه د ځان په غوښو عشق اخته کړم
عشق د بوری د بدنامی کار راوکړ
په راستۍ می د خپل عشق هسی باور دی
څه فساد وستا په خاورو کښې حمیده
څه کیمیا د عاشقۍ په لاس درکړی
یا د ښکلیو د پاولیو شرنګهار دی
هنګامه د مینی ګرمه ده ترحسنه
د حمید زندګانی د یار په مخ ده

ما حمید د غم لایق ورته لاس ونیو
باری تیرله دی تدبیره کړم تقدیر
نور مې هیڅ کله ښادی د وجود نشته
بی مدې ئې ریره سپینه شوه ملاغبرګه
هر نفس په تشه تشه تمنا
نخول شی در په در لکه بیزو
که وی دروند تر کوه قافه تول د چا
تا په کوم قوت ساهه کوتاه اندیشه
عشق می هسی مسخره کړ عقل و هوش
تماشه کړم د ګلزار په سرو لمبو کښې
لکه نا خبری له ځانه د پمن لاس
لاس په خوله ایښی ژړا کړم شب و روز
چه همدم به یم له ښکلو پس له مرګه
چه د مینی په کیمیا هم سره زر نشوه
چه دی وینم په خواری کښې مغرور هسې
یا د عشق د لېونیو د ځنځیر
د مجنون د درګدا شه لیلی مشه
ناقصان به ئې ژوندی بولی په ساه

د دی څو بیتو څخه ښائي چه د رحمان بابا او حمید د عشق رنګ او ډول څه نه څه څرګند شوی وی او دا معلومه شوی وی چه دواړه د شعر په محفل کښې د عشق سرینده غږوی مګر هغه پکښې د خوشحالی اودی پکښې د غم سندرې وائي – دی د عشق او

مینی مرور اشنا او هغه پخلا معلومېږی یعنی د هغه د خوشبینی جنبه قوی ده او د ده د شکایت هنګامه ډېره زوروره ده.

دا فیصله د یوه عمومی نظر نتیجه ده که څوك د دوی دواړو یو یو بیت له نظر لاندی ونیسی ښائي چه د رحمان بابا په اشعارو کښې هم د شکایت یو نیم بیت پیدا کړی لکه:

اشنائی توره بلا ده اشنا مشی　　　جدائی به دی فنا کړی فنا مشی

او د حمید په دیوان کښې هم ځینی بیتونه ومومی چه د عشق ستاینه او کیمیا توب ورځنی څرګند شی مګر په عمومی صورت همدغه راز ایسی لکه چه اشاره ورته وشوه.

څه شی چه د حمید په شاعری کښې ډېر زیات ترسترګو کېږی هغه د خط کلمه ده چه اصلاً د فارسی ادب مهم عنصر دی او هلته په راز راز پیرایو کښې ادا شوېده مګر حمید هم د پښتو ادب خصوصیت ته نه دی کتلی او دا پردی مضمون ئې پخپلو اشعارو کښې دومره اړولی را اړولی دی چه د ده د شاعریت مهم غړی ورته ویلی شو او دلته ئی ځینې نمونې ښیو:

منت بار دي يم د ږيرى د آغاز　　　چه ئې كم كړ ستا حسن كبر و ناز
په نو خطو پسې تللی زړه موند نشی　　　هغه ورك شو چه په شپه داوړ په سوی لاړ
چه مې ولیده په مخ د دل ارام خط　　　بیا موندہ له ازادی نه ما غلام خط
د اشنا د مخ د خط هیبت مې وخوړ　　　چه مې ولید په شرابو کښې د جام خط
د بهار او ریحٔی نه وی بې بارانه　　　په رښتیا کا د بوسی زیری پیغام خط
د مقصود د رمې ونه لیده تیاره شوه　　　صبحدم د یار د مخ کړ راته شام خط
د خط خیال مې له سره تلونی نه دی　　　که سایه پری د هما شی برابره
چه مشغول دا ستا د مخ په خال وخط شوم　　　مشغولا را څخه پاته د کتاب شوه
ځکه زه کوم اسره د یارو خط ته　　　روانېږی مشکل متن په حاشو
هومره ښه دي خال و خط راسره وکړه　　　چه راوي ایستم له اوره په اغزو
زر په زر به ئې سیاهی د خط پښیمان کا　　　دا د مخ په روښنائی باندی مغرور
خدایه خط د یار له مخه لرې لری　　　په اسلام باندی برمشه لاس د کفر
هغه مخ چه مې کعبه وه د دوه سترګو　　　مسلط که باندی خط موا س د کفر
لا که مخ له خال و خط آب و تاب ډېر　　　ولی تاب وی دا وریځی د افتاب ډېر
د تور خط لیکه ئې ګډه په سپین مخ شوه　　　تور او سپین زما د سترګو شو پیدا ګډ
دارموز کا د یار خط په ماته ژبه　　　چه خوږه کړه نن ساعت هر چا ته ژبه
د اشنا له خال و خطه معلومېږی　　　چه حمید به مسافر د هندوستان شی
لګی لا د خط په وخت د یار عتاب سخت　　　وی د شپې باد و باران سیل وسیلاب سخت

د نو خطو درشتی زما اشتی ده — په اغزن بوټي ارام کا عندلیب زما
څه به خوب کوم د یار د خط له غمه — چه اغزی مې په لیمو کښې غړوی
هسی شپه د یار د خط را باندی راغله — چه هرګز به تر قیامته سحر نشی
خال و خط ئې هسې چارې په مخ وکړی — لکه ګل شی پښو لاندی دهاتیانو
سپیلنی غوندی په اور د نو خط حسن — سر تر پایه سره لمبه شم شنه لوخړه
دائې خط نشو نما کاندی له مخه — که نری نری لوګی څی له چراغه
خط په مخ د صنم راغی که میاشت ګیر شوه په هاله کښې — وائې غلبن په خوله کښې زیب کا که ژاله شوه په لاله کښې

له دغو خو بیتو څخه دومره پته لګیږي چه حمید د فارسی شاعری له تاثیر لاندي ډېر زيات راغلی دی او دپښتو د شاعرۍ خصوصیت ئې لږ څه بایللی دی د همدي لامله ځینی ځایونه ئی تخیل هم فارسی رنګ لری او ځینی فارسی مصطلحات ئی هم په کلام کښې لیدل کیږی چه یو څو نمونې ئې دا دي:

که حمید د زنخدان له غمه ژاړی — په کوهی کښې اویزان دی نه دی ګرم
که مې تا د مرګ سلا نه ده ورکړی — زنخدان دی راته کینی ګور په څه
چه ئی ستا د تنګی خولی تصور واخست — په دی فکر کښې غنچه شوه په زړه تنګه
دا زما په سرو قد د قد له شرمه — فلك ودریده سرکوزی خمیده
چه خندا دی کیند کوهی په زنخدان کښې — ما هاله پکښې لیده خپل پرېواته
وایم پربوتم وسل ګزو کوهی ته — چه په یاد راته د ښکلو زنخدان شی
چه دا ستا چاه زنخ ته نه رسیږی — د کم عمر رسن څه کوم بی تا

دلته باید څوك دا ګمان ونکړي چه زه د ده هر بیت چه نازك خیالی پکښې وی د فارسی ادب اغیزه بولم یا دا وایم چه په پښتو اشعارو کښې بیخی تخیل نشته او نازکخیالی پکښې نه ځائیږی – زه به تاسی ته د پښتو په عام ادب او لنډیو کښې هم نازکخیالی وښیم چه څوك ورته د فارسی اغیزه ونشی ویلی او د پښتو خپل مال ئې وبولي لکه:

په ګودر سور سالو ښکاره شو — ما وی دي تورو اوبو اور واخست مینه

حمید هم ځینی بیتونه لری چه هغه د ده خپل تخیل دی او پر دی رنګ نلری لکه دا بیتونه:

لکه سر د پسه په اورغاښونه سپین کا — هسی ما لره له غمه خندا راغله
د اشنا د منګوری زلفو په خیال کښې — موی په موی راباندی زهر د منګورځی

زما مقصد له فارسی تخیل څخه هغه تخیل دی چه په فارسی ادب کښې ئې د ضرب المثل حیث پیدا کړی دی او د فارسی د ټولو شاعرانو مشترك مال ګرزېدلی دی لکه د حمید پدی بیت کښې ئې چه ګورو:

د هوسۍ په ښکر برات زما د مطلب شو هوسۍ زه نشم نیوی د پښو په دو

دلته که څه هم د فارسی دا مخصوص مضمون (برات عاشقان بر شاخ آهو) ډېر ښه ادا شویدی ځکه چه پدی ځای کښې دا مضمون یو مخصوص لطف هم لری چه (برات) نامی د حمید محبوب او معشوق هم و، او په همدغه سبب پکښې یوه ښه تلمیح هم شته مګر بیا هم د یوه پښتانه شاعر د ستاینې موجب نشی کیدی او د حمید دپاره ئې عیب بولو که څه هم د نورو دپاره حسن دی. حمید په همدغه سبب چه فارسی ادب لړ څه د ده د خولې خوند بل راز کړی دی ځیني داسی بیتونه ئې خولې ته ورغلی دی چه هغه د پښتو د عمومی صفت منافی بلل کیږی او د نورو پښتنو شاعرانو په کلام کښې دومره ډېر نه لیدل کیږی لکه دا څو بیتونه:

بیهوده مې ځان شمېره د یار له پیسو
چه لایق په دغه شمار کښې نه وه نشو

دا خطاب د پادشاهۍ د سلطانۍ دی
چه یار وبولی حمید د اسپی په اسم

د حمید په خبر به ځان د ښکلو پسی کړی
که خوك بیا مومی د عشق کمینه فیض

په سرو کښې به ځان هومره حساب نکړم
څو حساب نشم د یار د دربه سپیو کښې

ستا د در د سپیو قدر مې بیا نه موند
که هر څو مې درته ځان کړ کمینه

چه سپی توب د عاشقۍ راڅخه نه ځی
ځکه شم باله شاړه په تو په چخه

دا سپی توب دی زما خوښ ترسرېتوبه
که په مینه کښې هر څو سرې سپی کېږی

برسېره پدی چه فارسی ذوق د ده په دیوان کښې دغه راز د عزت النفس منافی بیتونه پیدا کړی دی ځیني داسی بیتونه ئې هم د ده له قریحې زیږولی دی چه لکه د فارسی ځینی تخیلی بیتونه له واقعیت او حقیقت څخه ډېر لری وی چه دغه راز بیتونه د پښتو په ادب کښې بل راز ایسی او د پښتو په ذوق هم چندان ښه نه لګی وګورئ حمید په یوه ځای کښې وائي:

زلزله د یار د خط د راتلو ګوره
نړوی مې په تندی آسمان د مشکو

چه اوریځ د یار د خط په خاطر راشی
اوروی مې ترلیمو باران د مشکو

دا بیتونه علاوه پر دی چه د وقوعیت په لحاظ پری اعتراض کیدی شی د شعری تناسب په اعتبار هم د انتقاد وړ دی ځکه چه د مشکو اسمان د خط زلزله او بیا هغه مفهوم چه دی ئې له دی دوو مصروعو څخه اخلی څو رازه نواقص لری، همدارنګه د اوښکو باران ته د مشکو باران ویل هم یوه نوی خبره ده ...

په یوه بل ځای کښې وائي:

خال و خط ئې هسی چاری په مخ وکړی   لکه ګل شی پښو لاندې د هاتیانو

دلته که خط د هاتی مثال پیدا کړی شی او مخ لکه ګل د دغه تور هاتی له پښو لاندی وګڼو نو د یوې بعیدی تشبیه په سبب څه اړخ ورسره لګوی مګر خال ته هېڅکله دا نشو ویلی ځکه چه هغه لا د مخ ښایست او ښه ښکاره کیدو سبب ګرزی نو خال پدی بیت کښې خوشی په خوشی د خط په ډب کښې ولاړ دغه راز شیان نور هم له فارسی نه پښتو ته راغلی دی چه د حمید په اشعارو کښې له رحمان بابا او نورو شاعرانو څخه زیات تر سترګو کېږی.

رحمان بابا هم یو نیم ځای خط یاد کړیدی او د فارسی ادب اغیزه ئې په کلام کښې په هغه اندازه چه ګډون او اجتماع تقاضا کوی لیدل کېږی مګر د حمید پکښې کوډې ولاړی دی او د ده د نازکخیالۍ بوده یا تنسته ئې بللی شو.

د حمید ډېر بیتونه مو د خط په باب کښې واورېدل اوس د رحمان بابا یو بیت هم واورئ:

په رخسار چه دې د خط غبار څرګند شو   سربلنده شوه فرقه د خاکسارانو

که مو په یاد وی حمید هم دغسی یو بیت لری چه د مضمون په لحاظ همدغه بیت ته ډېر نژدی دی خو شاعریت ئې کمزوری دی ځکه چه هغه ښکاره او په ډانګ پیلی خپل معشوق ته وائي:

منت بار دې یم د ږیری د آغاز   چه ئې کم کړ ستا د حسن کبر و ناز

مګر رحمان بابا په هغه ژبه چه د شعر او ادب تقاضا ده همدغه مطلب ادا کوی او یوازی د حسن او ناز کمېدل لا څه چه د محبوب خاکسارۍ ته هم یو شاعرانه اشارت کوی او په مقابل کښې ئې خپله سربلندی ښئ مګر خپل مناسبت ورسره په ښه شان ساتی او په عین حال کښې د خط تشبیه له غبار سره او بیا د خاکسارۍ مفهوم پکښې پیدا کول پوره شعری کیف لري.

په یوه بل ځای کښې هم د رحمان بابا خط و خال ته پدی راز ګوری:

ستا د مخ په ورق باندی خط و خال دی　　　د مصحف په صحیفو باندی اعراب

پدی بیت کښې د خط و خال تشبیه د مصحف له اعرابونو سره شویده او پخپله مخ لکه د مصحف پاڼه ګڼل شویده مګر حمید پخپل یوه بیت کښې ورته د کتاب د حاشو نسبت کوی او وائي:

ځکه زه کوم اسره د یار و خط ته　　　روانیږی مشکل متن په حاشو

پدی کښې هیڅ شك نشته چه حمید هم پدې ځای کښې د رحمان بابا مطلب ادا کړیدی خو هغه کیف او لطف چه د مصحف او اعراب په کلمه کښې مومو په متن او حاشیو کښې ئی نه وینو ځکه چه د مخ تشبیه له مصحف سره نسبت متن ته زیات مناسبت لری او یوه بله تخیل هم سړی ته پیدا کوی همدارنګه کله کله رحمان بابا چاه زنخدان هم یاد کړیدی لکه:

خوند د لبو او د چاه زنخدان ئې　　　راشه ګوره زمزم دا دی کوثر دا دی

مګر حمید ورځنی سل ګزه کوهی جوړ کړی او خپل قبر ئې هم پکښې لیدلی دی.

سړی چه د رحمان بابا او حمید شاعری ته ښه ځیر شی داسی معلومیږی چه حمید کله کله په پخپلو مضامینو او سخرو غوټو کښې هم شعر او شاعری لټوی مګر رحمان بابا یوازی په ساده بیان کښې شعری سحر پیدا کړیدی او هیڅکله داسی نه کوی چه د خط له وربځی څخه د مشکو بارانونه و اوروی یا د خط د زلزلی په اثر کښې د مشکو اسمان و نړوی – له خط نه هاتیان هم کله نه جوړوی او د هوسی په ښکر براتونه هم نه لیکی مګر حمید اسمان ته د شعر ځینه اینبی ده(۱)[3] او همدومره پاته دی چه د غم له زنګانه سر راپورته کړی او پورته ورخیژی خو زما په ګمان چه همدغسی مغموم ورختلی دی او د فلك په مانۍ کښې ئې هم د غم اورونه بل کړیدی لکه چه پخپله وائي:

چه بلیږی پکښې اور زما د آه　　　څه به نه وی د فلك مانۍ سیاه

د همدی لامله خپل اشنا ته هم له پاسه دا راز پیغام استوي:

سر ترونی نوې میاشت تر سر جار باسی　　　د هر ښکلی درد په سر دی ستا له درده

هغه وخت چه د خپل صنم په مخ د خط لیکه شاوخوا ګوری نو هم سمدلاسه وائي:

---

(۱)و اسمان ته به د شعر ځینی کښي‌ږدی
که حمید د غم له سره زنګون وکیښ

خط په مخ د صنم راغی که میاشت ګیر شوه په هاله کښې   دائی غابن په خوله کښې زیب کا که ژاله شوه په لاله کښې

د اسمان شفق هم د خپل زخمی زړګی د سمال بولی چه په همدغه اسمانی سیر کښې ورڅخه لوېدلی او هلته پاته شویدی لکه چه پخپله وائي:

ناخبره خلق ئې ولی شفق بولی   دا زما د زړه له زخم د سمال پرېووت

نو څنګه چه په فارسی کښې بیدل پخپله شاعرۍ کښې په یو سخته لاره روان دی چه غرونه او پېچو می پکښې زښت ډېر دي حمید هم کله کله په لوړو مضمونو پسی د اسمان په څنډوګرزی او له عامې سطحې ډېر ډېر پورته کېږی مګر رحمان بابا پخپله مسله ناست دی د اسمان راښه ستوری ئې په لمن کښې لکه مرغلري را توئېږی: دی ورځنی د لویو او وړو دپاره ښایسته امیلونه جوړوی او د خپلو نمسیانو په غاړه کښې ئې اچوی.

نو د حمید د شاعرۍ زور او قوت اغلباً په تکلفی او پېچیده مضامینو کښې ګورو او زیاته پهلوانی ئی هم په همدغه تشبیهاتو او استعاراتو کښې وینو مګر د رحمان بابا په شعر کښې یو بل راز کیف مومو چه هغه د ده په ساده انشا کښې د شعر پربښتو اغېزلی دی او په هېڅ راز تکلف نه دی بنا – د همدی لامله کله سړی د ده په ځینی اشعارو کښې یو ډول خوند او خوږوالی څکی چه هلته د تشبیه یا استعاری غازه هېڅ نه لیدل کېږی او څه تخیل هم پکښې نه وی لکه پدی بیتو کښې:

که یو ځله مې دی زلف په لاس کښېوزی   یو وېښته به دی په درست جهان ورنکړم
څو دی ونه وینم سترګی که خدای کاندی   عزرائیل لره به هومره ځان ورنکړم
په رحمان باندی د لبو می حرام دی   څو د خپلو وینو جام تاوان ورنکړم

د رحمان بابا په دېوان کښې دغه راز ډېر بیتونه موندلی شو چه لکه اصلي مرغلي له ځانه یوه اصلی رڼا لری او د خپل ساده جوهر په لحاظ هر چا ته ښکلی او ښایسته ښکاری وګورئ! دا بیت:

څه اثر به ئې د عقل وی په سر کښې   د هغو په سر چه کښېنی ښاپېری

خومره ساده کیف لری چه هېڅکله ئې سړی په یوه تکلفی او پېچیده مضمون کښې نه مومی.

څوك چه د رحمان بابا په دیوان کښې مطالعه لری هغه به دا ومنی چه د ده ساده انشا یو دا راز خوند او کیف لری چه هغه هېڅکله په مصنوعی اشعارو او شعری صنایو کښې نشو موندلی دا اقتدار خدای یوازی رحمان بابا ته ورکړی دی چه ډېر پېچیده او ګران

مضمونونه دومره ساده او اسانه کړی چه خاص و عام هر څوك پرې وپوهېږی او خوند ورځنی واخلی – دی ډېر ځله په یوه غزل کښې د عشق مرموز کیفیتونه، د ژوندانه پټه فلسفه او شاعرانه نازك خیالات داسې یو ځای کوی چه یو ډېر ساده او روان خوندور شعر ورځنی جوړیږی.

د نمونی په ډول ئی دا څو بیتونه وګورئ:

که په ګنج د شهاهۍ فخر شهریار کا ... عاشقان ئې د دلبرو په رخسار کا
خرقه پوشو په خرقه کښې دی موندلی ... هغه حظ چه په دنیا کښې دنیا دا کار
پتنګانو لره خدای ورکړ په اور کښې ... هغه عیش چه ئې بلبلی په ګلزار کا
یار د ناز له خوبه پاڅی پسی ګرزی ... چه فلك د عاشقانو بخت بیدار کا
نیمه شپه ئې یار تر سره پوری کښېني ... لکه شمع چه څوك بله په مزار کا
د مستۍ د هوښیاری یون بنه څرګندوی ... په هر چا کښې چه څه وی هسی رفتار کا
د بلبلو نغمه زاغ کولی نشی ... هر سرود اواز په طور د خپل تار کا

د حمید د شاعرۍ رنګ به هم د ده له اشعارو څخه څه نه څه معلوم شوی وی چه دا د عشق او مینی په لمبو سوی او ستی شاعر بی له سوز او ګدازه نور څه نه خوښوی او بل راز ژوندون هېڅکله له خدایه نه غواړی د همدی لامله د خپل دیوان شروع په دی ډول کوی:

الهی د محبت سوز و ګداز را ... په دا اور کښې د سهی سمندر ساز را
تن پرور بلبل دی عیش کاندی پر ګلو ... پروانه لره په اور زما ګداز را

څنګه چه دی د خپل دیوان په آغاز کښې خپله خط مشی ښئ او له لویه خدایه د یوه سوزان عشق آرزو کوی تر آخره پوری د ده په زړه کښې دا لمبه نه سړیږی او هر هر ځای همداغه سوال کوی:

چه دی نوم په غوږو واروم سره لمبه شم ... هومره سوز را کښې پیدا کړی زما ربه

د همدې لامله په هر ځای کښې چه د مینی او عشق خبره یادیږی د ده په مخکښې سری لمبی جلوه کوی او د سوز ګداز منظری ئې سترګوته دریږی او په ډول ډول پیرایو کښې وائی:

له حجابه ئې جلوه هسې جمال کا ... لکه سره لمبه چه خېژی له تنوره
زه د شمع په څېر اور په تندی بل کړم ... ته د صبح په څېر خاندی له غروره
هر ساعت لکه خلیل په عاشقی کښې ... تماشه کړم د ګلزار په سرو لمبو کښې
لکه موم سوز و ګداز مومی له اوره ... هسی زه مومم له تا سوز و ګداز

شــــومی ســــوز لکـــه د شـــمع دل افـــروز   پــه ژړا مـــې ځکــه نــه ځـی د زړه ســـوز
هسـې یـم پـه درد وغـم کښـې د دلبـر خـوښ   لکـه اوسـی پـه سـره اور کښـې سـمندر خـوښ
همـه عمـر ولاړ ښـه یـم پـه سـره اور کښـې   نـه بـی یـاره د شـاهۍ پـه شـر و شـور کښـې
سـرى لمبـې سـتى سـهى پـه صـورت بانـدى   سـهېدى نشـى بـى يـاره پـه پېغـور کښـې
چـه څـراغ د يـار د مـخ راتـه بـل نـه وى   زه پـه ګـور کښـې ګـنم خپـل سـر پـه دا کـور کښـې
د حميـــد د زړه رڼــا پـــه ښـــکلی مـــخ ده   پــه دا کـــور کښـــې نشـــته بلـه بلـه شـــمع

نو دغه سپېڅلی اور چه هر وخت د ده د زړه په کوه طور کښې بلېږی او د ده مخه رڼا کوی د هر راز ستايلو او نمانځلو حق لری ځکه چه همدغه اور د شعر او انسانی مينی ساه ده چه د انسان د زړه په فانوس کښې رڼا کوی او بشر ته د سعادت لوری او لاره ښئ– د ده له همدی اور څخه د شعر او شاعری ډېرې ډيوې هرېخواته بلې شويدی او ډېرو خونو ته ئې رڼا رسېدلې ده.

دغه سوز و ګداز چه حميد ئې له خدايه غواړی او لکه پتنګ ورپسی شمع او ډيوې لټوی د انسان ازلی برخه ده او د انسانيت په دنيا کښې ډېر لوړ قيمت لری.

دا جذبه بايد شاعران وروزی او دا هنګامه همدغسی ګرمه وساتی لکه چه حميد ساتلې ده ځکه چه شعر د همدغه احساس د ويښولو او پالنې دپاره دنيا ته راغلی دی او د زړونو اصلاح هم په همدغه دوا باندی کېږی – يو رښتيانی او فطری شاعر بايد په دنيا کښې بې له مينی او حسن څخه بل حقيقت ته قايل نشی او نور څه ونه پېژنی لکه چه حميد وائی:

يا د ښکلو دپاولو شرنګهار دی   يا د عشق د لېونيو د ځنځير

مګر پدی دواړو کښې هم د عشق او مينې حق مقدم ګڼې او په حسن باندې ډېره ترجيح ورکوی لکه چه په يوه بل ځای کښې وائې:

هنګامه د مينی ګرمه ده تر حسنه   د مجنون د درګدا شه ليلی مشه

نو ويلی شو چه حميد د شعر او شاعری په مقام کښې د يوه پاخه استاذ ځای لری ځکه چه ده د شعر اصلی او اساسی راز ډېر ښه پېژندلی دی او حق لری چه د يوه نوی مکتب او سبك استاذ ورته ووايو.

وروسته تر دی لږی ډېری معرفی اوس د دی دواړو منلو او مشهورو شاعرانو د شعر نمونې وګورئ:

رحمان بابا:

لمړۍ نمونه

بیا دی نوی شراب څکلی دی پوهېږم | په رخسار دې ګل کرلی دی پوهېږم
که هزار ځله لاس سره کړی په نکریزو | تا زما په وینو وللی دی پوهېږم
معرکه زما د مرګ نه ده نو څه ده | رقیبان چه دی بللی دی پوهېږم
څه حاجت دی چه دی خط په ملا لولم | چه زما په باب دی شکلی دی پوهېږم
رقیبان چه دا تېری په رحمان کاندی | تا پخوا پوری نیولی دی پوهېږم

دوهمه نمونه

زه دا هسې لېونی او مجنون چا کړم؟ | له رواج او له رسومه بیرون چا کړم؟
نه پوهېږم چه دا هسې چاری څوك كا؟ | لېونی د خپل نګاه په افسون چا کړم؟
کومې سترګې کوم بانه کومه غمزه ده؟ | ډوب شهید غوندی په خاك او په خون چا کړم؟
توان توفیق چه د فتنو را څخه نه ؤ | په فتنې د تورو سترګو مفتون چا کړم؟
رحمان هېڅ له خپله ځانه خبر نه یم | چه دا هسې رنګ زبون او محزون چا کړم

دریمه نمونه

ستا د عشق حرفونو تور نه دی ګلګون دی | هم په دا چه نوشته په ځګر خون دی
تش به نه شی هغه خم د عشق له میو | چه ئې خاوری د فرهاد او د مجنون دی
مقتولان ستا د غمزو دی لاله نه دی | چه په سره کفن له خاورو را بیرون دی
چه بهائې د ځلمیو څخه نشته | جونه نه دی جوړ ګنجونه د قارون دی
بادشاهان به په یودم کښې ګدایان کا | ما لیدلی فسادونه د ګردون دی
د رحمان د زړه خوناب مګر قبول شه | چه مخونه د دلبرو پری ګلګون دی

څلورمه نمونه

ستا د مینی ګوهر نشته په هر آب کښې | مګر بیا موند شی د اوښو په دریاب کښې
که ته وینی زما پټی څکی دلبری | رنګ د لبو دی ګواه دی پدا باب کښې
په هر ځای چه ستا د لبو نوم آغاز شی | د لاله ؤ باران اوری په حباب کښې
زه حیران دا ستا د وروځو د تور خال یم | کافر څه رنګه سجده کاندی محراب کښې

ګل له ډېرى باريكۍ په شبنم خور شى
نازك زړونه بدوى په صاف جواب كښېږ

د بهار په ګلو اورى بارانونه
د خخويكى طاقت نشته په حباب كښې

پنځمه نمونه

زه د يار په دردو غم كښې شادمان يم
لكه ګل د پريشانۍ په وخت خندان يم

يو وېښته مې د صورت بې عشقه نه دى
څوكيدار پخپل نفس د خپل كاروان يم

د كاملې عقيدې له بركته
د دوهۍ په غاړه ناست شاه جهان يم

روښنائى مې په طلب كښې شوه حاصله
شپه او ورځ لكه افتاب په لار روان يم

دلبرانو وته خاك تر تلى لاندې
د دې نور جهان په سر لكه اسمان يم

چه د يار په ديدن سر او مال ښندمه
خلقو واورى زه هغه عبدالرحمن يم

شپږمه نمونه

كه مې څوك په فقيرۍ شميرى فقير يم
كه مى څوك په اميرۍ شميرى امير يم

د دلبرو صدقى لره ئې غواړم
هسى نه چه په دنيا پسى زهير يم

هم پند اخلم هم پند وايمه هر چا ته
زه د ځينو يم مريد د ځينو پير يم

په هجران كښې د وصال خيال را سره وى
په زندان كښې له يوسف سره اسير يم

په خندا كښې مې ژړا ده لكه شمع
له عالم پټ پنهان د ځان په وير يم

ازادى تر دا په هور ته بله نشته
چه بندى د يار د زلفو په ځنځير يم

هميشه په غوږ نارى د هجران اورم
رحمٰن ځكه د خپل يار مخ ته په ځير يم

حميد ماشو خيل:

لمړۍ نمونه

له حيا دى آئينه په مخ كښې آب شوه
په فراق دى ګونه زيړه د افتاب شوه

ورځ په ورځ ئې روښنائى د مخ زياتيږى
نوى مياشت چه دى روانه په ركاب شوه

چه ئې ګل دا ستا د مخ په ګريوان كښېښود
شګوفه د زړه په وينو كښې غرقاب شوه

بيا به ولګوى اور د چا په خونه
چه له قهره ئې سمن بشره ګلاب شوه

چه مشغول دا ستا د مخ په خال وخط شوم
څه عجب كه د هغو سينه كباب شوه

ته چه توره تېروى د مخ پوهيږم
مقرره شهيد ګى زما په باب شوه

ستا د غم له ډېرو اوښکو چه تل ژاړم — د حمید خونه په مخکښې د سیلاب شوه

دوهمه نمونه

ارزومند د یاد درد و دوا مشه — بیګانه د خپلو مینځ لره رامشه
هنګامه د مینې ګرمه ده تر حسنه — د مجنون د درګه شه لیلی مشه
که بانو دی د نګار تول تېره غشی — یو زما د زړه له نښې خطا مشه
که بلا په عشق کښې ډېرې دی ناصحه — دا بلا واړه په ما شه په تا مشه
بی له غمه د عشق هر غم ضرر کاندی — ځوك له خوا د آهو چشمو جدا مشه
هیڅ دی دم وربانـدی نه لګی ناصحه — دا حمید بلا وهلی ملا مشه

دریمه نمونه

که په مینه کښې مې سر د دلارام ولاړ — د لکونو په سودا مې یو جدام ولاړ
چه مې ولید کفرستان د تورو زلفو — عقل و هوش مې له خاطره د اسلام ولاړ
ځله نه ژاړم غنچې غوندی سرې ستركې — چه له غېرې مې وصال د ګل اندام ولاړ
چه مې نه مونده وصال د دلبرانو — وجنت وته مې فکر له ناکام ولاړ
چه مې زړه د ترکو وصل په سر غواړی — په سپورمۍ پسې هلك سرته د بام ولاړ

ځلورمه نمونه

چه دی نکړم په نېکیو ننګ و نام لوړ — په دوه چومه دی د ختو مشه بام لوړ
زیات و کم تر خپله قدره قدم ږده — د مرغه په اندازه غوروه دام لوړ
د مجلس د اهل دلو لوئی مکړه — د قران په نزدیك نشی اخست ګام لوړ
استغنا له خلقو نښه د کمال ده — د صاحب په ځنګ کښې نه دری غلام لوړ
چه په پوزه ئې پېزوان نه وی د طمع — د هغو خلقو ګردن بویه مدام لوړ

پنځمه نمونه

ځو به خوری پردی مالونه په ستم — یوه ورځ به دی په نس کښې شی اړم
د مظلوم د مال روټی خپله بوټی خوری — مشه هیڅ په دا خوراك خوښ و خرم
زمانی دی ډېر مزری هسی خوار کړی — چه وهلی اوس پیشو ته نشی دم
چېری نشی دهاتی تر پښو لاندې — په عاجز مچ و مېږی مه ږده قدم

د یــوه تــن انداموتــه دی بښــکه
لــوی هلــك بنــی ادم پــه صــورت ســم

تـه هـم هـېڅ لـه پرښـتی زوکـړی نـه ئـې
چــه چارپــای بــولی دا نــور بنــی آدم

آدم زاد دی د یـــوی ونـــی ښـــاخونه
چېرتـه تـه ښـاخ د زعفـران شـوی نـور شړشـم

آئینـــه د زنګـــون ونیســـی و مـــخ تـــه
پکښـــې وګـــوره احـــوال د جـــام جـــم

د انصـــاف وروښـــنائی وتـــه را ووزه
پرېـړده زیسـت د خـود بینـۍ پـه تـور تـم

کـــه امســـائی د موســـی بـــولی وګـــړی
ښـــائی نـــن ســـاعت حمیـــده ســـتا قلـــم

شپږمه نمونه

ربــه زړه د رقیــب نــرم پــه احســان کــړی
دا هنــدو را بانــدې څــه خــو مســلمان کــړی

زمــا صــبر تېــره تــوره کــړی پــه عشــق کښــې
رقیبــان وربانــدې غــوڅ پخپــل ګمــان کــړی

چــه خــاطر د آهــو چشــمو پــری وحشــت خــوری
هغــه واړه ودانــی زمــا دامــان کــړی

اور زمــا د دیــن دنیــا پــه کــور کــړه پــوری
خــومی عــذر پــه عــزت د عشــق مهمــان کــړی

چــه روښــان د یــار د مــخ پــه ډیــوه نــه وی
وران زمــا د زنــدګۍ خــان ومــان کــړی

یــا زمــان د یــار د وصــل کــړی رانــوی
یــامی عمــر پــه هجــران کښــې یــو زمــان کــړی

ګــوره نــن پــه ځیــر ځیــر مــخ د یــار حمیــده
چــه ســبا ورپســی لاس مــړی ارمــان کــړی